

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ АРТ-
ТЕРАПІЇ В РОБОТІ ІЗ ДОШКІЛЬНИКАМИ З ПІДВИЩЕНОЮ
ТРИВОЖНІСТЮ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0530-з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Сериця Ольга Анатоліївна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Грандт В.В.
Рецензент: к.псих.н., доцент кафедри
психології Поплавська А. П.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра психології

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма 053 Психологія

Спеціалізація 053 Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Сериці Ольги Анатоліївни

Тема роботи Особливості використання методів арт-терапії в роботі з дошкільниками з підвищеною тривожністю

керівник роботи Грандт В.В. к.психол.н., доцент кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Термін подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) проаналізувати стан наукового розроблення проблеми шляхом визначення джерельної бази дослідження; визначити базові поняття дослідження; виявити зміст, форми та використання методів арт-терапії в роботі з дошкільниками з підвищеною тривожністю

5. Перелік графічного матеріалу: 8 рисунків.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Грандт В.В., доцент		
Розділ 1	Грандт В.В., доцент		
Розділ 2	Грандт В.В., доцент		
Розділ 3	Грандт В.В., доцент		
Висновки	Грандт В.В., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2021 р.	Виконано

Студент _____ О. А. Сериця

Керівник роботи (проекту) _____ В. В. Грандт

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грєдинарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 69 сторінок, 33 джерела, 8 малюнків, 3 додаток.

Об'єкт дослідження – діти дошкільного віку.

Предмет дослідження – тривожність у дошкільників

Мета роботи – практично обґрунтувати психологічні умови, що забезпечують ефективність корекції методами арт-терапії дошкільників з підвищеною тривожністю.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що рівень тривожності у дошкільників буде знижуватися завдяки методам арт-терапії.

Методи дослідження: теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури); емпіричні (спостереження; бесіда; тестування).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що було вперше визначено особливості тривожності дітей дошкільного віку, а також використані методи арт-терапії у корекційно-розвитковій роботі з дошкільниками із підвищеною тривожністю.

Галузь використання: дошкільні навчальні заклади, дошкільні розвивальні заклади.

АРТ-ТЕРАПІЯ, ДОШКІЛЬНИКИ, ТРИВОЖНІСТЬ, КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВА РОБОТА.

SAMMARY

Seritsa O.A. Features of using art therapy methods in working with preschoolers with high anxiety.

Master's thesis: 68 pages, 33 sources, 8 drawings, 3 appendix.

Object of research: preschool children. Subject of research: anxiety in preschoolers.

The purpose of the study: to practically substantiate the psychological conditions that ensure the effectiveness of correction by art therapy methods of preschoolers with high anxiety.

Research methods: theoretical (theoretical and comparative analysis of psychological and pedagogical literature); empirical (observation; conversation; testing).

The scientific novelty of the work is that for the first time the features of anxiety of preschool children were determined, as well as the methods of art therapy were used in correctional and developmental work with preschoolers with high anxiety.

The results of the research can be used in the work of practicing psychologists in preschool educational institutions in correctional work.

**ART THERAPY, PRESCHOOL TEACHERS, ANXIETY,
CORRECTIONAL AND DEVELOPMENTAL WORK.**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ.....	9
1.1. Загальна характеристика дошкільного віку.....	9
1.2. Особливості тривожності дітей дошкільного віку.....	15
1.3. Використання методів АРТ-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку.....	23
1.4. Можливості використання методів АРТ-терапії в корекційно-розвитковій роботі з дошкільниками із підвищеною тривожністю.....	27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ В КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВІЙ РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ.....	30
2.1. Організація, процедура та методики дослідження.....	30
2.2. Аналіз отриманих результатів.....	32
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВА РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ ТРИВОЖНІСТІ.....	39
3.1. Змістовно-організаційні засади тренінгової програми.....	39
3.2. Експериментальне визначення ефективності формувального впливу...48	
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54
ДОДАТКИ.....	57

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасному світі дитина стає найбільш чутливою частиною соціуму, яка схильна до різноманітних негативних впливів навколишнього середовища, що провокує, в свою чергу, безліч порушень психоемоційної сфери, одним з проявів яких є дитячі страхи. Психіка дошкільника відрізняється вразливістю, надзвичайною сприйнятливістю, нездатністю самостійно протистояти зовнішнім впливам. У зв'язку з цим питання ранньої діагностики, корекції і профілактики дитячих страхів стають однією з актуальних проблем дитячої психології.

На сучасному етапі відбувається зростання інтересу фахівців до спеціальної організації занять з дітьми з використанням методів арттерапії. Даний вибір не випадковий, тому що заняття з арттерапії в дошкільному дитинстві служать розвитку самопізнання дитини, запуску процесів її спонтанної «Самотерапії». Арттерапія - це оптимальне середовище для спілкування дитини з самою собою і символічними зображеннями реального світу, це метод осягнення власного «Я» і ефективний спосіб позбавлення від негативних емоцій, включаючи страх.

Актуальність дослідження визначається необхідністю пошуку найбільш ефективних методів і напрямків корекції дитячої тривожності в період дошкільного дитинства.

Ступінь розробленості теми дослідження. Питанням дитячої тривожності в період дошкільного дитинства приділено значну увагу. Дану тему висвітлювали в своїх роботах Л.С. Акоюн, Т.А. Ареф'єва, Л.С. Виготський, А.І. Захаров, К. Ізард, В.Г. Колягіна, Ю.А. Кочетова, М.В. Щербата, М.Ю. Чибісова і ін.

Проблему становлення особистості дошкільника, її якісного розвитку розглядали такі науковці, як І. Бех, С. Ладивір, О. Кононко, Т. Піроженко, Т. Поніманська, Т. Фасолько та ін.

Питання психолого-педагогічної характеристики дошкільного віку висвітлені в роботах Н.Г. Алієвої, Т.В. Башаевой, Н.А. Забродін, О.А. Карабанова, І.О. Кареліна, Л.А. Максимової, Г.А. Стадник, Е.А. Стребелевой, І.В. Шаповаленко, і ін.

На теоретичному рівні педагогічний феномен формування особистості дошкільника шляхом його творчої діяльності досліджує О. Сорока; методичні аспекти технології арт-терапії висвітлює І. Ільченко, О. Колпакчи, О. Копитін та ін.

Можливості арттерапії в корекції дитячих страхів відображені в дослідженнях Е.Е. Большебратской, Н.Ю. Деюшіной, Т.Д. Зінкевіч-Євстігнєвої, М.Джонгової, М.А. Калашникової, О.І. Качурин, М.В. Кисельової, А.Я. Манжунт, Т. Попова та ін.

Методологічна основа дослідження: клієнт-підхід К. Роджерса, ідеї пісочної терапії Д. Калфф.

Теоретичний аналіз зарубіжної та вітчизняної психологічної літератури показав, що питання тривожності вивчалось такими вченими, як Ф. Березін, Б. Вяткін, Н. Левітов, А. Прихожан, А. Лукасик, В. Суворова, Ю. Ханін, Х. Айзенк, Р. Мей, Дж. Тейлор, Е. Ейдемільер, Ч. Спілбергер, які багато років досліджували явище тривожності та її вплив на особистість дитини дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – дитяча тривожність.

Предмет дослідження – динаміка дитячої тривожності в процесі реалізації психолого-педагогічної програми корекції засобами арттерапії.

Мета дослідження – розробити і апробувати програму корекційно-розвиткової роботи з дошкільниками із підвищеною тривожністю.

Гіпотеза: цілеспрямована корекція дитячої тривожності можлива в процесі реалізації психолого-педагогічної програми корекції засобами арттерапії.

Завдання дослідження:

1. Визначити розробленість проблеми корекції дитячої тривожності, в працях вітчизняних і зарубіжних авторів;

2. Провести дослідження, спрямоване на виявлення можливостей і особливостей використання арттерапії в корекції дитячої тривожності.

3. Визначити основні напрямки корекційно-розвиткової роботи по корекції дитячої тривожності засобами арттерапії;

4. Експериментально перевірити ефективність програми по корекції дитячої тривожності засобами арттерапії.

В ході яких будуть вирішуватися наступні завдання:

1. Складання діагностичного інструментарію;

2. Проведення психодіагностичних і корекційних заходів;

3. Обробка отриманих результатів;

4. Написання висновків.

Методи дослідження: теоретичні: (аналіз літератури), діагностичні:

1. Проективний тест тривожності Р.Теммла, М.Доркі, В.Амен.

2. Проективна методика «Кактус».

3. Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Наукова новизна полягає в апробації методу арттерапії на групі дітей старшого дошкільного віку з метою корекції тривожності.

Практична значущість: формування уявлення про можливості застосування методів арттерапії з метою корекції дитячої тривожності.

Структура кваліфікаційної роботи магістра. Складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 33 найменувань та додатку на 12 сторінках. Загальний обсяг основного тексту 46. Робота містить 8 рисунка та 8 таблиць

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ

1.1. Загальна характеристика дошкільного віку

У дошкільному віці відбувається інтенсивне накопичення фізичних і духовних сил. Малюк швидко зростає, динамічно розвивається весь його організм, ускладнюються процеси вищої нервової діяльності.

Дитина стає більш чутливою до сигналів навколишнього світу, проявляє здатність їх аналізувати і синтезувати. Знання і враження від пережитих подій активно акумулюються в її пам'яті. А у міру дорослішання об'єкти зовнішнього світу все більше привертають дитину, змушують її ставити питання і шукати пояснення, розбурхують уяву і фантазію.

Як правило, на розвиток дошкільника впливають протиріччя, що виникають з появою цілої низки нових потреб, основні з яких:

- спілкування;
- зовнішні враження;
- рухова активність.

Завдяки спілкуванню з іншими людьми і збільшенню рухової активності малюк дошкільного віку відкриває для себе нові можливості оволодіння тими чи іншими знаннями і вміннями. Таким чином соціальний досвід приходить до нього не пасивним шляхом, а в формі ініціативного сприйняття.

Нові враження сприяють розвитку пізнавальних здібностей. Осягнення реального світу не тільки викликає позитивні емоції у малюка, але і розвиває цікавість.

У старших дошкільнят необхідність осягати розвинена настільки, що починає проявлятися інтерес до придбання нових знань в процесі навчання. Ще зовсім трохи - і ця потреба буде задовольнятися в школі.

Основні соціальні потреби дошкільнят відрізняються тим, що кожна з них в кінці кінців набуває самостійності.

У цей період варто звернути особливу увагу на психологічні проблеми дітей дошкільного віку, які здатні загальмувати розвиток:

1. Емоційно-особистісні проблеми (поганий настрій, тривожність, страхи).
2. Недостатній інтелектуальний розвиток (порушення уваги, складності в розумінні пропонованого навчального матеріалу).
3. Поведінкові проблеми (відверта зухвалість, брехня, ворожість).
4. Неврологічні проблеми (розлад сну, швидка стомлюваність).
5. Проблеми спілкування (відособленість, надмірна образливість, необгрунтоване домагання на лідерство).

Всі перераховані проблеми потребують ретельного аналізу та пошуку способів їх усунення.

Дошкільний вік - це важкий шлях, який починається з відділення себе від дорослих і закінчується відкриттям власного внутрішнього життя, безпосередньо пов'язаного із зовнішньою діяльністю.

Малюки трьох-чотирьох років пізнають самоствердження. У їх лексиконі все частіше звучить «Я сам!», "Я знаю!". Нерідко це обертається нарцисизмом: дитина без кінця розхвалює себе і свої вчинки.

В молодший дошкільний період активно розвивається права півкуля мозку, завдяки чому ускладнюється дитяче сприйняття (Зорове, слухове, дотикове), яке формує цілісну картину світу.

Важливо, щоб батьки приділяли належну увагу створенню умов для отримання дитиною повноцінної сенсорної інформації з навколишнього світу за допомогою різних модальностей (прохолодний - гарячий, гладкий - шорсткий).

Крім цього розвиваються ділянки головного мозку, відповідальні за велику і дрібну моторику малюка. Біг, стрибки, ходіння по вузькому містку, пальчикова гімнастика - все це допоможе вдосконалити управління різноманітними рухами, що посприяє розвитку мовлення і вмінню регулювати тонкі внутрішні стани (наприклад, емоції).

Увага і пам'ять у молодшого дошкільника мають мимовільний характер: приваблюють і запам'ятовуються яскраві, емоційні події. До трьох років, як правило, завершується активне формування мови, словниковий запас малюка налічує близько тисячі слів, більшість з яких - іменники і дієслова.

Психологічні особливості дітей дошкільного віку 3-4 років включають в себе і перехід від наочно-дієвого до наочно-образного мислення. Малюк все ще порівнює і аналізує за допомогою дій з предметами, проте вже починає вирішувати деякі завдання, спираючись на зорове сприйняття, що склалося.

Психологія дошкільника 5-6 років має цілий ряд особливостей. У малюка в цьому віці гармонізуються стосунки з дорослими, і він дуже потребує батьківської любові і ніжності.

Цей вік - час формування здатності прив'язуватися і любити іншу людину. З ровесникам старший дошкільник вміє налагоджувати стосунки, розуміє різницю між лідером і підлеглими в своєму дитячому колі, здатний грати за встановленими правилами. Дорослий сприймається ним як учитель і наставник.

У цей період активно розвиваються здібності до практичного мислення і творчості. Дитина починає розуміти музику, співає і танцює.

Увага і пам'ять поступово втрачають риси мимовільності, що проявляється і в діях - у малюка починається становлення власної волі.

Психологічні особливості дітей дошкільного віку 5-6 років проявляються ще й у характеристиках мислення:

1. Егоцентризм - маленька людина здатна оцінювати ситуацію виключно зі своєю точки зору, подивитися на що-небудь «чужими очима» вона не може;

2. Синкретизм - з цілого малюк виділяє окремі деталі, проте зв'язати їх один з одним і з'єднати в ціле у нього не виходить;

3. Анімізм - малюк схильний проектувати своє «Я» на навколишні речі, завдяки чому рухомі предмети (автомобіль, струмок, хмара) для нього живі.

П'яти-шестирічний дошкільник здатний вступати в діалог з іншими людьми, він впевнено оперує конкретними поняттями, його словниковий запас містить близько 3 тисяч слів.

У старших дошкільників починає формуватися совість і почуття провини, складаються елементарні морально-етичні поняття, проявляється ініціативність і цілеспрямованість. До закінчення дошкільного періоду більшість малюків виявляють бажання вчитися і йти в школу.

Вперше у крихти виникають спроби осмислити закономірності взаємин, формується цілісний світогляд. Характерною особливістю є те, що багато дітей в цьому віці впевнені: навколишній світ і природні явища - це результат людської діяльності.

Емоційна дитина стає більш стійкою. В інтелектуальному відношенні - малюк здатний концентрувати увагу, сприймає інформацію на слух, володіє координацією в просторі.

Все частіше малюк діє не імпульсивно, а обдуманно, у нього з'являється почуття обов'язку. Відбувається становлення довільної поведінки - дитина намагається контролювати себе і свої дії.

Старшим дошкільнятам стає цікаво шукати щось забавне в небилицях, в їхніх малюнках з'являються зображення смішних рухів. Чим малюк старше, тим більше його приваблює комізм ситуації. Сміх може викликати як незвичайне забарвлення або форма предмета, так і опис моральних вад (жадібність, лінь, боягузтво, хвастощі). Старші дошкільнята люблять пустощі і жартівливі ігри.

Найчастіше в цей період дитина втрачає дитячу безпосередність. При цьому вона може почати блазнювати і манірничати; намагається не показувати, коли їй погано; засмучується, якщо її незаслужено хвалять за кепсько виконану роботу.

У дошкільному віці відбувається фактичне становлення особистості. З'являється передбачення наслідків поведінки і самооцінка, ускладнюються переживання, емоційно-мотиваційна сфера насичується новими мотиваціями і почуттями.

Для дітей старше 4-х років, як правило, характерна врівноваженість. Афективні спалахи і необгрунтовані конфлікти залишаються в молодшому віці. Такий відносно стійкий емоційний фон пояснюється динамікою уявлень малюка, поява яких дозволяє безпосередньо відволіктися від ситуації, що склалася. Не пов'язані з обстановкою переживання, що виникають у дитини, допомагають не так драматично сприймати одномоментні труднощі і надавати їм не таке серйозне значення, як це було раніше.

Психологічні особливості дітей дошкільного віку відрізняються і змінами в структурі емоційних процесів.

Переживання дитини стають глибшими і дещо складнішими. З розширенням кола емоцій змінюється і зміст афектів. Дуже важливо, що маленька людина пізнає співчуття, починає розуміти, що таке співпереживати іншим.

Одним з основних особистісних механізмів, які формуються в цьому віці, є супідрядність мотивів. Ця зміна в сфері мотивацій проявляється у молодших дошкільнят, а потім послідовно розвивається.

Мотиви дитини дошкільного віку мають різну цінність і силу. З'являються і нововведення: мотиви досягнення успіху і мотиви, пов'язані з нормами моралі. Цей період відрізняється створенням індивідуальної мотиваційної системи дитини.

До закінчення дошкільного віку формується самосвідомість. Це відбувається завдяки розвитку інтелекту і особистості малюка.

Самосвідомість - головне новоутворення дошкільника. Спочатку дитина вчиться оцінювати дії інших, після чого дає оцінку своїм вчинкам, моральними якостями і здібностями.

У цей період відбувається статеві ідентифікація: малюк усвідомлює, що він хлопчик або дівчинка. На основі цього змінюється і стиль поведінки дитини.

Приходить усвідомлення часу і себе в часі. До закінчення дошкільного періоду дитина може згадати моменти з минулого і уявити себе в майбутньому.

Значиму роль у формуванні самосвідомості дитини грає його самооцінка. Самопізнання малюка ґрунтується головним чином на ставленні до нього тата і мами, з якими він себе ідентифікує і на яких орієнтується. Важливо, щоб батьки підтримували дитячу активність, інакше у малюка може скластися неадекватна самооцінка, спотворений образ. Дитина, що має високу самооцінку, схильна ставити перед собою високі цілі, яких найчастіше домагається.

У період дошкільного дитинства соціальний стан, заснований на спільній діяльності дитини з дорослими, змінюється. Дитина відділяється від дорослих, формуючи власну ситуацію, в якій прагне до самостійності. Однак малюк ще не може прийняти повноцінну участь у дорослому житті, тому йому необхідна особлива форма існування в світі дорослих. Такою формою стає сюжетно-рольова гра - провідна діяльність для дошкільнят.

Сюжетно-рольова гра передбачає наступні умови:

1. Дитина бере на себе роль дорослого.
2. Дитина придумує ситуацію, заміщаючи реальні предмети навколишнього світу іграшками.
3. Характер дій залишається ігровим, так як дитина хоч і наслідує, але повноцінно працювати так, як дорослий, ще не може.

У сюжетно-рольовій грі малюк відтворює загальну картину людської праці і способів людських взаємин в реальному житті.

Він може уявити себе доктором, перукарем, кимось із батьків. А це значно розвиває уяву, мислення, здатність фантазувати.

У грі малюк намагається якомога краще проявити себе, застосовує свій власний досвід, максимально використовує знання і вміння. Найчастіше батьки лають свого сина за те, що він запросив юрбу друзів і влаштував в квартирі справжній погром. Адже досить просто навчити дитину грати. І замість заборон і покарань потрібно виробити індивідуальні правила поведінки під час ігор. І зробити це таким чином, щоб малюк не весь свій час віддавав грі, але вона доповнювала його інтелектуальний і емоційно-психічний розвиток.

Головне - не варто забувати, що поряд з психологічними особливостями, дошкільник має свої власні унікальні корисні властивості. Кожен малюк - особливий, з характерними тільки йому способами управління поведінкою, здатністю встановлювати контакти з оточуючими, можливостями прояву емоційних реакцій.

1.2. Особливості тривожності дітей дошкільного віку

Багато дослідників (В. М. Бехтерєв, В. С. Мухіна, Л. Ф. Обухова, Н. П. Сакулина, Г. Г. Філіппова, і інші) сходяться на думці, що дошкільний вік є одним з найбільш сентизивних періодів розвитку людини. Саме в цьому віці найбільш активно розвиваються всі психічні функції. Але при всьому різноманітті новоутворень в дитячій психіці, в дошкільному віці діти набагато більш уразливі до навколишнього середовища. Експериментальні дослідження В. І. Гарбузова, І. В. Дубровиної, А. І. Захарова, Е. Б. Ковальнової показують, що збільшилася кількість тривожних дітей дошкільного віку, які відрізняються емоційною лабільністю, підвищеним занепокоєнням і невпевненістю.

На думку Е. К. Лютов і Г. Б. Моніно, тривожність розвивається у дітей, які виявляють внутрішній конфлікт, породжений завищеними вимогами дорослих, а також важливими чинниками в розвитку тривожності у дитини дошкільного віку є наявність такої патологічної риси як тривожність у батьків. У таких ситуаціях, коли дитина тривалий час знаходиться в стані очікування неприємностей, і вважає, що оточуючі намагаються вказати на її невпевненість, як наслідок, вона ще більше замикається [38].

Дослідник Є. К. Лютова в своїх роботах описує портрет тривожної дитини. На її думку, тривожна дитина виділяється з загального контингенту дітей, які відвідують групу дитячого саду. Їй властиві настороженість, боязкість, якість очікування небезпеки, вона з недовірою оглядає оточуючі предмети і приміщення. Також тривожній дитині дошкільного віку притаманне надмірне занепокоєння навіть у тих ситуаціях, які не представляють для дитини видимої загрози. Іноді діти бояться не якогось явища, а його передчуття. Діти з занепокоєнням ставляться до всього нового, нових іграшок, ігор, ставляться з недовірою до однолітків, які недавно відвідують дитячий садок. Такий же стан викликають у них і нові види діяльності. Ще однією ознакою підвищеної тривожності дитини є її низька самооцінка, хоча, як ми знаємо, в дошкільному віці адекватною самооцінкою прийнято вважати злегка завищену. У дітей, що постійно в стані стан тривоги виявляються завищені вимоги до себе, звідси вони вважають себе незграбними, нерозумними, некрасивими, нездатними, і як наслідок вимагають похвали і заохочення з боку дорослих [38].

Вітчизняний педагог Я. Л. Коломенський вказує на невпевненість в собі як невід'ємний наслідок тривожності дитини. Відзначено, що невпевнена у собі, нерішуча, тривожна дитина стає схильною до вагань, боязкою, несамостійною, все частіше інфантильною і нав'язливою. Всі перераховані якості, які набуває дитина дошкільного віку, відчуваючи тривалий стан тривоги, згодом перетікають в недовірливість, а ця риса породжує недовіру до однолітків і дорослих, безпідставно побоюється можливих глузувань,

образ. Зважаючи на ці причини, дитина намагається уникати спільних ігор [40].

Психолог Е. К. Лютова зазначає, що тривожні діти відрізняються соматичними розладами, серед яких болі в животі, запаморочення, головний біль, спазми в горлі, утруднене поверхневе дихання. Безпосередньо під час переживання тривоги дошкільнята відчують м'язову слабкість, клубок у горлі, сухість у роті і тахікардію [38].

Дослідник Г. А. Широкова стверджує, що дитяча тривожність є одним із симптомів сором'язливості.

Енциклопедичний словник визначає поняття сором'язливість як «Стійку рису особистості або повторювану в різних ситуаціях особливість поведінки індивіда» [69, с. 52]. Сором'язливі діти бояться всього нового, того, що вони бачать або стикаються вперше. Часто дитина відмовляється від спілкування з однолітками, червоніє в ситуаціях, коли до нього звертаються з питанням. На поставлене запитання вона може не дати відповіді в присутності сторонніх, навіть якщо вона їй відома. Така ж поведінка відзначається і в інших видах дитячої діяльності, коли за ним спостерігають незнайомі люди.

У своїх дослідженнях тривожних дітей Ю. В. Попович і О. В. Полетаєва відзначають таку специфіку їх поведінки, пов'язану з сором'язливістю. Сором'язливим дітям притаманне: нездатність і страх до колективних видів діяльності, скутість в міміці і рухах, відсутність бажання відповідати на поставлене запитання, боязнь вступу в комунікацію, небажання стати членом дитячого колективу. Характер поведінки дитини в колі однолітків закритий.

Дослідник Г. А. Широкова підкреслює, що така поведінка ускладнює розвиток емоційної та інтелектуальної сфер особистості дитини дошкільного віку, які в даному віковому періоді є найважливішими новоутвореннями.

Ігрова діяльність таких дітей недостатньо розгорнута, для них нерозв'язними є такі потреби, як: домовитися про спільну гру з однолітками, позичити іграшку [69].

Тривожні діти не можуть відреагувати на ззовні накопичені і пережиті ними емоції, найчастіше вони зберігають їх в собі, при цьому все більше замикаючись. Часто діти з тривожними рисами привертають негативну енергію, яку не в силах виплеснути, звертають на себе, наслідком чого стане формування аутоагресивних і невротичних проявів, серед яких тики, сипання ногою, обмацування тощо [69].

Супутня особистісна особливість тривожних дітей дошкільного віку - це перевірка кожної своєї дії і вимога їх оцінки з боку дорослого, так відбувається ідентифікація себе, через думку інших, повне зосередження уваги на оцінці себе дорослим [69].

Досить широке коло фахівців, які вважають, що однією з найчастіших причин виникнення тривожності в дитячому віці є тип сімейного виховання, який є основою становлення особистості дитини дошкільного віку. Багато в чому стратегія виховання дитини батьками грає важливу роль в закладці рис особистості. Саме від стилю виховання залежить, нормативними будуть ці риси, або придбають патологічний - невротичний характер.

У психолого-педагогічній літературі виділяється кілька типів сімейного виховання, які сприяють появі підвищеної тривожності: гіперопіка, виховання за типом «попелюшки», виховання по типу «їжакових рукавицях» [47, с. 23].

Дитина, яка виховується в сім'ї за типом «гіперопіки», позбавлена можливості діяти самостійно, тому у неї відсутнє прагнення до самостійності. Дитина старшого дошкільного віку стає залежним від дорослого, якому властивий авторитарний стиль виховання, отже, дитина змушена коритися вимогам батьків, не маючи можливості заперечити. Поступово дитина втрачає впевненість в собі і своїх силах, неспроможний в самостійній діяльності. У нього з'являється страх «зробити неправильно»,

зробити те, «Що не сподобається мамі» [61, с. 34], відчуває постійне відчуття тривоги і занепокоєння, яке поступово закріплюється і підкріплюється, а в подальшому переростає в патологічну рису особистості – тривожність [61].

Приклад впливу гіперопіки дитини матері наводить А. І. Захаров. Хлопчик 5 років боявся «всього на світі», був безпорадним і одночасно заявляв: «Я - як чоловік» [19, с. 43]. У ньому яскраво проявилися риси інфантильності, через гіперопіку матері, яка хотіла мати дочку і не враховувала прагнення свого сина до самостійності в ранньому віці. Дитина тягнулася до батька і прагнула у всьому бути схожою на нього. Але батько був усунений від виховання владною матір'ю, яка блокує всі його спроби зробити який-небудь вплив на сина. Неможливість ідентифікації з роллю затиснутого в сім'ї і неавторитетного батька при наявності неспокійної і гіперопікаючої матері - це і є сімейна ситуація, що сприяє знищенню активності і впевненості в собі у хлопчиків [19].

Розглянутий стиль виховання в сім'ї може обернутися таким явищем як симбіоз. Відносини носять симбіотичний характер, коли дитина входить в дуже близькі стосунки з одним з батьків, частіше за все з матір'ю, стаючи при цьому, повністю залежною від батьків. У такому положенні зазвичай виявляються діти, батьки яких самі є тривожно-недовірливими і передають у спадок свої страхи і занепокоєння дитині. Механізм передачі відбувається за типом емоційного зараження, тобто, тривожний батько, вступаючи в емоційний контакт зі своєю дитиною, заражає його власними страхами. Мати намагається вберегти дитину від того, що лякало її, а разом з цим в регуляції своєї поведінки вона керується власними побоюваннями, передчуттями і занепокоєнням, яке і передається дитині [10]. Звідси випливає, що явище симбіотичної зв'язку небезпечно для становлення психіки дитини дошкільного віку.

Відмітною ознакою виховання за типом «попелюшки» є відсутність проявів любові і ласки до дитини в сім'ї. Вона відчуває себе непотрібною, тягарем в сім'ї, надмірно боязкою, болісно переносить ситуацію

протиставлення своєї поведінки з поведінкою однолітків, намагається догодити батькам, найчастіше безуспішно. Дані фактори закріплюють невпевненість в собі, тим самим посилюючи відчуття тривоги і занепокоєння, яке може перерости в тривожність. В такій ситуації дитина часто починає фантазувати, що є засобом психологічного захисту [6].

Одним з найнебезпечніших для психічного розвитку і здоров'я дитини дошкільного віку є тип сімейного виховання «їжаківі рукавиці». Дитина відчуває постійний страх, тривогу, коли їй вселяють підпорядкування. Батьки, які вибирають саме таку стратегію виховання, застосовують такі засоби як загрози, позбавлення обіцяного дитині і навіть побиття. У такій несприятливій сімейній ситуації у дитини неминуче будуть розвиватися невротичні риси.

Про суперечливе виховання говорять тоді, коли в одній родині дорослі намагаються виховувати дитину, методами виховання, такими, що суперечать один одному. У такій сім'ї дитина не в змозі засвоїти, що можна їй робити, а що не можна. Зазвичай, це, рано чи пізно, сприяє розвитку неврозів [20].

Таким чином, один з основних джерел тривоги у дітей дошкільного віку - несприятливий психологічний мікроклімат сім'ї. Як відзначають Е. К. Лютова і Г. Б. Моница, тривожність розвивається у дітей тоді, коли у них є внутрішній конфлікт, що провокує завищеними вимогами дорослих, їх бажанням поставити дитину в залежне від себе положення, відсутністю єдиної системи вимог, наявністю тривожності у самих дорослих.

Джерелом появи тривожності в дитячому віці є не тільки несприятлива сімейна ситуація, яка призводить до згубних змін в особистості дитини, а й тривожні розлади.

Психолог В. М. Астапов, беручи до уваги Міжнародну класифікацію хвороб (МКБ-10) і діагностичне і статистичне керівництво по психічних розладах, розробив класифікацію тривожних розладів, основою якої є

тривога: розлад ізоляції, поведінка уникнення, розлад у вигляді надмірної тривожності.

Розлад ізоляції при розлуці з батьками властивий дітям дошкільного віку. Він виникає через переживання природних страхів - страх втратити маму, страх бути втраченим, страх самотності, страх переїзду, страх розлуки з батьками і страх темряви.

Такий розлад спостерігається у дітей, у яких виникає необхідність відвідування дитячого садка. У нормі, в період адаптації, дані страхи минають, але при тривалому процесі адаптації такі страхи тільки посилюються, тим самим провокуючи розвиток невротичних рис, і формуючи тривожність як властивість психіки дитини [21].

Е. К. Лютова виділяє такі ознаки прояву цього виду страху: повторюється надмірний розлад, печаль при розставанні, надмірне занепокоєння через втрату, про те, що дорослому може бути погано, занепокоєння, що будь-яка подія приведе до розлуки з родиною, відмова йти в дитячий сад, страх самотності, нічні кошмари, в яких дитина з кимось розлучається, скарги на нездужання, головний біль, біль в животі і ін. Всі ознаки характеризуються стійкістю і постійністю [38].

Другий варіант тривожних розладів, також зустрічаються в дитячому віці як «розлад у вигляді уникнення» [38, 42], характеризується стійким і надмірним униканням контактів з незнайомими людьми, що призводить до порушення соціальної функції. При цьому дитина не втрачає контактів з найбільш близькими йому людьми.

В. М. Астапов звертає увагу на те, що страх і боязнь незнайомих людей зустрічається і в нормі, вказаний розлад може діагностуватися тільки при наявності порушення соціальних контактів і адаптації.

«Розлад у вигляді надмірної тривожності» - третій варіант тривожних розладів дитячого віку [2, 52]. Його яскрава особливість полягає в безпричинному переживанні дуже високого рівня тривоги.

Діти з такими розладами дуже сором'язливі і весь час турбуються про події, які можуть статися в майбутньому. Вони бояться здатися неспроможними в подіях, які можуть статися в майбутньому, в суспільстві однолітків або під час виконання будь-якого завдання, відчуваючи постійне відчуття невпевненості в собі і загрозу для їх самооцінки. Такі діти потребують постійної моральної підтримки з боку дорослих [2].

Наведена вище класифікація доводить те, що тривожність тільки є патологічною рисою особистості, але і може привести до виникнення тривожних розладів психіки. Така ситуація вкрай несприятлива для психічного розвитку дитини, що ще раз підтверджує небезпеку такого явища як тривожність.

Педагогом-психологом Л. В. Макшанцева був проведений ряд експериментальних досліджень з метою з'ясування рівня тривожності дітей, спираючись на гендерні відмінності. Дослідником було з'ясовано, що динаміка тривожності зростає від низького рівня в молодшому дошкільному віці до середнього рівня в старшому дошкільному віці. Відзначено, що переважає середній рівень тривожності на всіх вікових етапах розвитку [39].

Що стосується співвідношення тривожного компонента серед хлопчиків і дівчаток, то Л. В. Макшанцева з'ясувала, що кількість тривожних хлопчиків істотно перевищує кількість тривожних дівчаток.

Дослідник пояснює цю ситуацію підвищенням активності, рухливості хлопчиків в дошкільному віці в порівнянні з дівчатками, що, безсумнівно, відбивається в поведінці. Так хлопчики більш схильні до негативних емоційних контактів, їх більше обмежують і карають вихователі, а це тягне за собою появу почуття провини, занепокоєння і тривожних станів. Також хлопчики найбільш прив'язані до матерів, що обумовлює більш бурхливе переживання розлуки з нею [39].

Найвищий пік тривожності хлопчиків зафіксовано у віці трьох років, тоді як найвищий пік тривожності дівчаток відзначається до п'яти років.

Тоді у дітей відзначаються такі прояви, як емоційна напруженість, занепокоєння, загальмованість, прагнення до самотності, уникнення спільних ігор з однолітками, знижується пізнавальна і мовна активність дитини, скорочується словниковий запас, багато нових слів дитина запам'ятовує з працею, також відзначаються безпричинні капризи, небажання відвідувати дитячий сад, а все разом супроводжується соматичними проблемами - нудотою, розладами сну, відмовою від їжі [39].

На основі вищеописаного можна зробити висновок, що основними причинами появи тривожності в дошкільному віці є неадекватна стратегія сімейного виховання, несприятливий сімейний мікроклімат, вікові страхи, адаптація до дошкільної освітньої організації, підвищена тривожність самих батьків. Прояви тривожності, які обумовлені цими причинами, мають стійкий і тривалий характер, а також є подібними, незалежно від джерела виникнення. Так, серед проявів тривожності особливо яскраво виділяються зниження пізнавальної і мовленнєвої активності, прагнення до самотності і байдуже ставлення до спільних ігор і комунікації з однолітками, вимога схвалення своєї поведінки з боку дорослого, невротичні звички. У дитині закріплюються інфантильність, сором'язливість і недовірливість, які в більш старшому віці стануть патологічними рисами характеру, постійне відчуття тривоги, страху і занепокоєння формують тривожність, яка ускладнює нормативне особистісне психічний розвиток дітей дошкільного віку.

1.3. Використання методів АРТ-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку

Термін «арт-терапія» - молодий термін в нашій системі освіти. З англійської мови це поняття означає «лікування, засноване на заняттях художньою творчістю».

На сучасному етапі запити, потреби в галузі освіти інші. Сьогодні потреби суспільства побудовані не на формування ЗУН, а на розвиток дитини. Виходячи з цього, арт-терапевтичні заняття особливо актуальні.

Сутність таких занять полягає не в навчанні малюванню, а в тому, що діти через різні техніки, використовуючи спеціально підібрані психологом матеріали, отримують можливість самопізнання, самооцінки, самовираження.

Арт-терапія підвищує процес комунікації для сором'язливих, закритих, тривожних, які не вміють спілкуватися з однолітками дітей, для дитини створюються позитивні умови для успішної саморегуляції, що впливає на усвідомлення дітьми своїх переживань, почуттів.

Виховання і навчання дітей дошкільного віку значуща і основоположна для всього подальшого онтогенезу проблема. Практика показує, що використання арт-терапії в різних її формах для дітей дошкільного віку сприяє плідному вирішенню даної проблеми. Арт-терапія надає позитивний вплив на різнобічний розвиток дошкільників: на їх інтелектуальну і на емоційно-вольову сфери [9, 271].

Корекційно-розвиваючі заняття арт-терапією розвивають здатність самовираження і самопізнання дитини. Цим гармонізують її особистість в цілому.

У методичних рекомендаціях щодо використання арт-терапії, особливо підкреслюється гармонізація та розвиток особистості дітей дошкільного віку через розвиток здатності самовираження і самопізнання. Це можливо, якщо на заняттях організовано створення естетичних продуктів, в яких виражені почуття, переживання і здібності дітей [14, 381].

На заняттях з використанням арт-терапії вирішуються завдання гармонізації особистості через емоційне відреагування, яке в свою чергу підвищує процес комунікації для сором'язливих, закритих, які не вміють спілкуватися з однолітками дітей; для дитини створюються позитивні умови для успішної саморегуляції, також арт-терапія впливає на усвідомлення

дітьми своїх переживань, почуттів; для регуляції переживань і емоційних станів створюються передумови; підвищується особистісна цінність; дитина отримує можливість шляхом порівняння із самою собою відзначати свої успіхи, особистісний ріст; вчиться сприймати негативні оціночні судження, всупереч думці дитини не нав'язуються способи діяльності та поведінки; приймати і похвалити все результати творчої діяльності дитини, не звертаючи уваги на зміст, форми і якості [13, 451.

Структура корекційно-розвивальних занять арт-терапією та методика їх проведення така. Ігрові заняття складаються з вступної, основної та заключної частин. У вступній частині обов'язковим є ритуал вітання та проектування вправ, ігор. Заняття починаються з привітання. Вихователі та педагоги впевнені, що вітання виконує особливу функцію встановлення і підтвердження позитивного контакту психолога і дитини, що сприяє формуванню у дитини спрямованості до інших дітей, однолітків і інтересу до нього. Під час вітання дитина відчуває свою значимість, тому що вітання адресується кожному учаснику заняття. Звичайно, на початковому етапі психолог сам є ініціатором вітання. Він, вітаючи дитини, звертається до неї по імені. Виходить, що він комунікує дитині радість і задоволення від зустрічі. Наприклад, «Рада бачити тебе тут», рукостискання, підбадьорлива посмішка.

Як прийнято, на початку заняття діти стають в коло з психологом. Починається вітання індивідуальне, особистісно-орієнтоване. Коли психолог вітає всю групу, відбувається об'єднання дітей в єдине ціле, у них формується почуття приналежності до даного колективу, групи. Якщо ритуал вітання включає в себе і груповий спів дітей, то створюється піднесений радісний настрій і позитивна орієнтація на занятті. Для цього вибирається дітям відома, весела, проста для виконання пісня.

При хоровому співі забезпечується емоційне відреагування, створюється установка на колективну діяльність. Дитина в цій діяльності

починає орієнтуватися на свого однолітка і враховувати його дії, що допомагає формуванню згуртованості колективу.

Такі зміни часто з'являються на заняттях, і психолог професійно повинен реагувати на важкі моменти в розвитку відносин між дітьми або несподівану зміну емоційного стану і почуття учасників групи.

Велику частину часу займає основна частина заняття. У цій частині здійснюється відповідний етап корекційно-розвиваючої програми.

Уже можна підбити підсумки в заключній частині. Узагальнюється те, що було на занятті. Під час гри діти були вільні, могли фантазувати, грати, а після занять їх чекають обов'язки, тобто реальний світ. Вкінці потрібна рефлексія. Важливо, щоб під час підбиття підсумків, діти обмінювалися враженнями, думками. Діти сідають в коло і відповідають на питання: «Що ви сьогодні малювали, створили?», «В яку гру грали?», «Чи все сподобалося чи не сподобалося, чому?». Психолог, враховуючи характер взаємин в колективі, може задавати такі питання: «З ким тобі було добре грати?», «Завдяки кому ти створив це?», «Яке гарне слово можна сказати за підтримку, і кому?».

Підсумком заняття виступає ритуал прощання. Для цього можна заспівати спокійну, тиху пісню. Діти в колі, тримаючись за руки співають. Ефективно виходить прощання з психологом. Діти виходять з кімнати, проходячи повз психолога. Іншого шляху немає. Діти йдуть, а психолог сидить на стільці для того, щоб дитина прощаючись бачила очі дорослого. Тут організований хороший візуальний перцептивний контакт «очі в очі».

Отже, в залежності від етапу корекційно-розвивального впливу можна використовувати вищевикладені прийоми, для того, щоб максимально ефективно здійснити контакт з дітьми.

1.4. Можливості використання методів АРТ-терапії в корекційно-розвитковій роботі з дошкільниками із підвищеною тривожністю

Пріоритетним завданням роботи педагога-психолога ДНЗ є збереження, зміцнення і розвиток психологічного здоров'я дітей на всіх етапах дошкільного дитинства, створення умов для емоційного благополуччя дітей. Одним із значущих чинників, який негативно впливає на емоційний розвиток дитини, є підвищений рівень тривожності.

Тривожність розглядається як стан цілеспрямованого підготовчого підвищення сенсорної уваги і моторної напруги в ситуації можливої небезпеки, що забезпечує відповідну реакцію на страх [2].

Тривожність і страхи відзначаються у емоційно чутливих дітей як відображення особливостей їх психічного і особистісного розвитку [5].

Така дитина особливо чутлива до похвали, вразлива до покарань і невдач, відрізняється підозрілістю і вразливістю. Спостерігається різниця в поведінці під час і поза заняттями: на заняттях вона замкнута, скута, відповідає на питання тихим голосом, при сильному хвилюванні може почати заїкатися, виникає рухове збудження (смикає одяг, стискає руки, маніпулює предметами). Відзначається схильність до шкідливих звичок невротичного характеру, наприклад, гризти нігті (олівці), смоктати пальці, кусати губи і т.п. Тривожність як риса особистості може стати передвісником розвитку неврозів [6].

Більшість дослідників (Б.І. Кочубей, Є.В. Новікова, А. І. Захаров, М.В. Кисельова та ін.) до поширених причин порушення емоційного неблагополуччя дітей відносять: завищені вимоги до дитини; догматичну систему виховання, яка не враховує здібності, інтереси і схильності дітей; неузгодженість вимог з боку дорослих; надлишок інформації, одержуваної дитиною (інтелектуальні перевантаження); конфліктні відносини між батьками; тривожність у відносинах з дитиною, надлишкове оберігання її від небезпек і ізоляція від спілкування з однолітками і т.д. [5].

Так само, згідно А.И.Захарова, дошкільний вік є віком найбільшої вираженості тривожності, що обумовлено не стільки емоційним, скільки когнітивним розвитком - зростаючим розумінням небезпеки [4].

Застосування технік арт-терапії вибирається з урахуванням вікових особливостей дошкільників: ведуча потреба в цьому віці - потреба в спілкуванні і творча активність; провідна діяльність - сюжетно-рольова гра; провідна функція - уява. Малювання, фантазування, створення історій для дитини - це теж форми гри.

Творчість дитини носить проєктивний характер. У процесі малювання, гри, створення історій діти мимоволі отримують можливість висловити свої почуття і емоції, позначити стан свого внутрішнього «Я», зменшити тривожність, агресивність, набути впевненості в своїх силах, отримати позитивні емоційні переживання, навчитися конструктивним навичкам спілкування і ефективним моделям поведінки.

Згідно В.А. Аверіну, в рамках даного вікового етапу розвитку афективна уява спрямована на збуття отриманих психотравмуючих впливів, шляхом багаторазового їх варіювання в грі, малюванні та інших видах продуктивної творчої діяльності, в разі стійких конфліктів з реальністю діти звертаються до уяви [1, 204].

Таким чином, корекційно-розвивальні можливості арт-терапії надають дитині необмежені можливості для самовираження і самореалізації, а також сприяє розвитку творчих здібностей, мовної та пізнавальної активності. Все це і визначає потужний психотерапевтичний потенціал малювання, оскільки в малюнку дитина дає вихід своїм переживанням, бажанням і мріям [1].

Відповідно до цього, мета роботи полягає в дослідженні ефективності реалізації програми корекції тривожності дітей дошкільного віку засобами арт-терапії.

Таким мином, можна зробити наступний висновок. В даний час збільшилася кількість тривожних дітей, що відрізняються підвищеним занепокоєнням, непевністю, емоційною нестійкістю. Тривожність має яскраво виражену вікову специфіку, що виявляються в її джерелах, змісті, формах прояві компенсації і захисту.

Причинами тривожності у дітей дошкільного віку можуть бути - підвищені вимоги дорослих, докори, часті погрози, авторитарний стиль поведінки батьків, недовіра до своєї дитини; ситуації суперництва, підвищеної відповідальності.

Рішення проблеми тривожності належить до гострих і актуальних завдань психології і ставить дослідників перед необхідністю якомога більш ранньої діагностики рівня тривожності.

Важливою підставою для емоційного розвитку дошкільників є оволодіння соціальними формами вираження емоцій, формування почуття обов'язку, розвиток естетичних, моральних почуттів. Ефективними в роботі зі старшими дошкільниками є методи арт-терапії.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ В КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВІЙ РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ

2.1. Організація, процедура та методики дослідження

Дослідження проводилося на базі Павлоградського НВК №2.

В експерименті взяли участь 15 вихованців старшого дошкільного віку.

Мета дослідження: вивчити особливості і визначити рівень тривожності у дітей старшого дошкільного віку.

Для досягнення поставленої мети були висунуті наступні завдання:

- 1) Підібрати психологічні діагностики, що відповідають віку випробовуваних.
- 2) Визначити рівень тривожності старших дошкільників.
- 3) На основі отриманих результатів скласти програму психолого-педагогічної супроводу і корекції за допомогою методів арт-терапії.

Виходячи з цілей і завдань нашого дослідження, робота складалася з наступних етапів:

1 етап - констатуючий експеримент. На цьому етапі ми визначали рівні і особливості тривожності у вихованців ЗДО.

2 етап - формуючий експеримент. Включає в себе розробку і апробацію програми, спрямованої на корекцію тривожності.

3 етап - контрольний експеримент. Тут ми визначали ефективність розробленої нами корекційної програми за допомогою повторного моніторингу за методиками констатуючого експерименту.

Для нашого дослідження були відібрані діти у віці 5-6 років. З них 6 хлопчиків і 9 дівчаток.

Сім'я у всіх дітей повна, малозабезпечена у 2 дітей. Адаптація у всіх дітей в групі хороша, оскільки раніше всі діти відвідували дитячий сад.

Культурно-гігієнічні та соціально - побутові навички сформовані по віку у всіх дітей. Всі діти в групі розвинені фізично згідно з нормативним розвитком.

У контакт з дорослими і дітьми вступають досить швидко 8 дітей, ще 7 особам необхідний час для встановлення контакту. У відносинах з однолітками групи у більшості дітей спостерігається самостійна гра, як таких дружніх відносин в групі немає.

Хлопчики групи активні, вимагають додаткової до себе уваги, оскільки важко підкоряються правилам поведінки в групі.

Для визначення рівня тривожності у дітей старшого дошкільного віку нами були застосовані наступні методики дослідження [12]:

1. Проективний тест тривожності Р.Теммла, М.Доркі, В.Амен.
2. Проективна методика «Кактус».
3. Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Розглянемо нижче опис даних методик.

1. «Тест тривожності» Р. Теммла, М. Дорки, В. Амена.

За допомогою проєктованого «Тесту тривожності» Р. Теммла, М. Дорки, В. Амена ми визначали рівень тривожності у дітей. Обстеження проводилося індивідуально з кожною дитиною, в ході якого ми показували малюнки, які представляють собою типову життєву ситуацію для дитини в строго перерахованому порядку один за іншим [34].

Протоколи кожної дитини піддаються кількісному і якісному аналізу.

Опис і інтерпретація методики надана в Додатку А.

2. Тест «Кактус».

За допомогою даного тесту ми виявляли рівень тривожності у дітей старшого дошкільного віку. Тест проводився індивідуально з кожною дитиною. Для його проведення нам знадобився аркуш паперу формату А4, на

якому ми просили дитини намалювати такий кактус, який вона собі уявляє [34].

В ході малювання дитиною кактуса, ми спостерігали і фіксували: просторове положення, розмір малюнка, характеристики ліній і силу натиску на олівець.

Критерії оцінки наявності тривожності: вибір темних кольорів, переважання внутрішнього штрихування, переривчасті лінії.

Прагнення до домашньої захисту проявляється при розташуванні кактуса в квітковому горщику.

Прагнення до самотності - зображений дикоростучий кактус.

Важливим моментом є, що питання і додаткові пояснення не допускаються, ми ведемо тільки спостереження за процесом створення малюнка. Дитині дається стільки часу, скільки їй необхідно.

Після закінчення малювання, по малюнку ставлять запитання (Додаток 2).

3. Тест «Кінетичний малюнок сім'ї»

За допомогою даного тесту можливо виявити особливості внутрішньосімейних стосунків у сім'ї, що викликають тривогу у дитини.

Проведення тесту передбачає 2 етапи: спочатку ми запропонували дитині на аркуші А4 намалювати свою сім'ю, де кожен зайнятий своїми звичайними справами. Після, проводили бесіду [34].

Детальний опис в додатку В.

2.2. Аналіз отриманих результатів

Розглянемо результати дослідження рівня тривожності дітей старшого дошкільного віку.

1. Тест рівня тривожності (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен).

Після обробки та інтерпретації отриманих даних тесту рівня тривожності (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен), ми отримали наступні результати, які представлені нижче в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівень тривожності (Р.Теммл, М.Доркі, В.Амен)

Рівень тривожності	Хлопчики	Дівчатка
Високий	3 (20%)	3 (20%)
Середній	2 (13%)	6 (40%)
Низький	1 (7 %)	0 (0%)

Аналізуючи дані таблиці, у нас вийшли наступні групи дошкільнят, які за Індексом Тривожності (ІТ.) були розділені на: 1 група дітей - діти з високим рівнем тривожності. ІТ більше 50%; 2 група - діти з середнім рівнем тривожності. ІТ в межах від 20% до 50%; 3 група - діти з низьким рівнем тривожності. ІТ від 0% до 20%.

Згідно з отриманими результатами було виявлено, що 20% дошкільнят мають високий рівень тривожності серед хлопчиків і 20% серед дівчаток.

При якісному аналізі, з'ясувалося, що більшість дітей переживають тривожність, яка викликана стресовими для дитини ситуаціями, такими як: не відповідність вимогам дорослих, вкладання спати, агресія з боку (близьких, друзів), боязнь ігнорування і т.д.

Тривожність, крім того, має і особистісний характер: при регулярному виникненні ситуацій з розбіжностями між реальними можливостями дитини і високим рівнем домагань дорослих.

Діти в ході дослідження з високим рівнем тривожності проявляли занепокоєння, невпевненість у правильності своїх відповідей. Дівчатка проявили шкідливі звички: ялозили волосся, трясли ногою, покусували губи. Хлопчики намагалися піти від відповіді, відповідали часто на запитання «Я не знаю» і проявили фізіологічні ознаки високої тривожності такі як почервоніння в області обличчя і шиї.

Наочно з результатами можна ознайомитися на рис. 2.1.

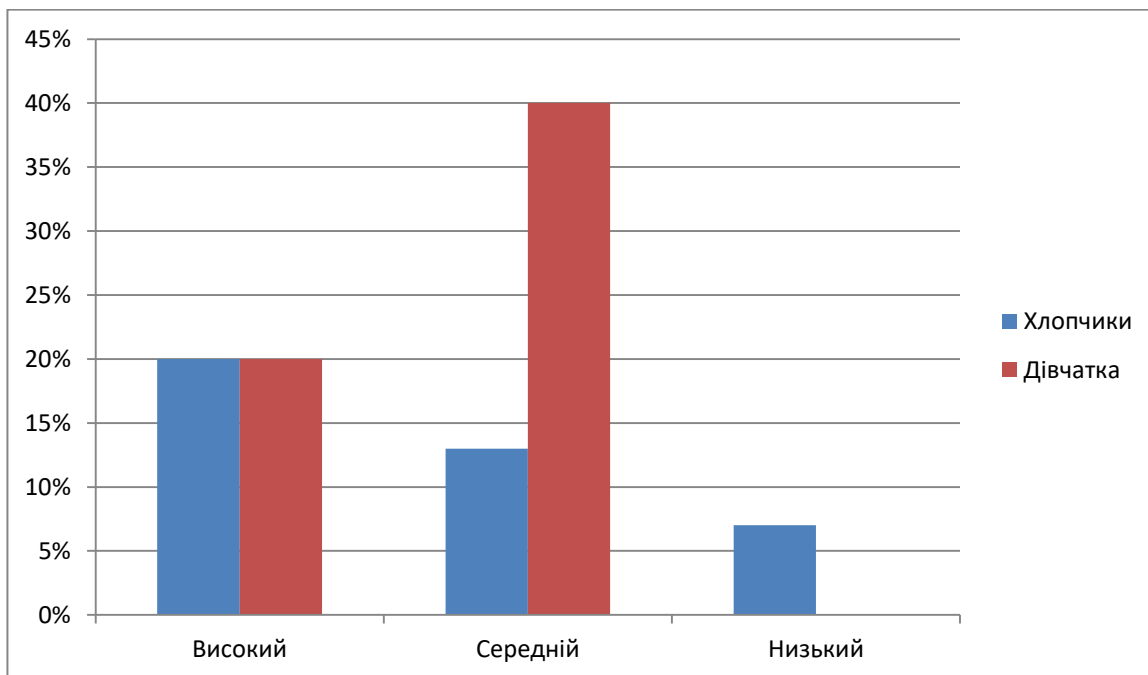

Рисунок 2.1. Рівень тривожності за методикою Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен

2. Проективна методика «Кактус».

Методика «Кактус» дозволила нам виявити наявність тривожності. Проаналізувавши малюнки, ми відзначили, що в малюнках у нашій категорії дітей присутні майже всі основні критерії показника тривожності: наявність невпевненості в собі, залежно від оточуючих, а у деяких дітей і агресивна поведінка. Кактус у дітей був намальований маленького розміру, схематичний, блідий. Про прагнення до захисту нам вказує наявність квіткового горщика, будиночка для кактуса і ін.

Під час дослідження майже всі діти були повільні, мовчазні, і, незважаючи на те, що розуміли інструкцію і завдання, при відповідях на питання відчували труднощі. Діти боялися відповідати, сказати щось неправильно і при цьому навіть не намагалися дати відповідь, чи говорили, що не знають відповіді, або просто мовчали. Результати відображені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Виявлення ознак підвищеної тривожності за Методикою «Кактус».

Критерій	Дівчата	Хлопчики
Тривожність	5 (33%)	4 (27%)
Прагнення до захисту	4 (27%)	2 (13%)

Згідно з даними таблиці, у 9 з 15 дітей виявлено ознаки тривожності: сильний натиск олівця, штрихування і ін.

У трьох дітей кактус був намальований дуже маленьким, але в центрі листа, додаткові зображення були відсутні. Тільки в однієї дитини був намальований кактус у квітковому горщику.

На питання діти відповідали заплутано: спочатку кактус дикий, потім тут же відповідали, що він домашній. Тільки 3 дітей чітко відповіли, що кактус домашній, 3 дитини змогли відповісти лише на питання про його колючки: у нього великі колючки.

Натиск на олівець у більшості дітей був слабкий, лінії тонкі і невпевнені, що характеризує дитину як невпевнену в собі і з проявом тривожності. У іншій частині, навпаки, тиск був сильний, а лінії різкі, уривчасті.

Для даної групи випробовуваних характерними проявами є такі риси:

- неадекватне емоційне реагування;
- невпевненість в собі, в своїх силах;
- погана пристосовність;
- низька адаптивність;
- підвищена конфліктність;
- нездатність до конструктивної взаємодії, що може викликати підвищену тривожність.

Таким чином, за результатами графічної методики «Кактус» в середньому для даної вибірки характерні низькі показники відкритості та оптимізму, і найвищі показники стану емоційної сфери:

- підвищений рівень агресії показали - 13 дітей,
- тривожності - 14 дітей,
- прагнення до захисту - 8 дітей.

3. Симптомокомплекси «кінетичного малюнка сім'ї».

Провівши рисунковий тест «Моя сім'я» ми отримали наступні результати, які представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

«Кінетичний малюнок сім'ї»

1 (10%) 4 (40%) 4 (40%) 1 (10%)

Критерій	Високий	Середній	Низький
Сприятлива сімейна ситуація	6 (40%)	6 (40%)	3(20%)
Тривожність	4 (27%)	9 (60%)	2 (13%)
Конфліктність в сім'ї	8 (46%)	4 (27%)	4 (27%)
Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	8 (47%)	6 (40%)	2 (13%)
Ворожість в сімейній ситуації	6 (40%)	4 (27%)	5 (33%)

Малюючи свою сім'ю, діти з високим рівнем тривожності зображували всі фігури дуже маленькими і малювали їх на нижній частині листа, що говорить про депресивність дитини, про його почуття неповноцінності в сімейній ситуації.

На двох малюнках переважали не люди, а самі будинки, на підставі чого можна зробити висновок, що це також відображає емоційну заклопотаність дитини з приводу своєї сімейної ситуації, що вона тривожить

її, і вона як би відкладає малювання членів сім'ї, а малює речі, які не володіють настільки сильною емоційною значущістю.

Тільки на 3 малюнках була намальована повноцінна сім'я, де були всі члени сім'ї. На інших малюнках діти малювали себе поруч з одним з членів сім'ї: з сестрою, бабусяю, мамою або татом.

На 7 малюнках використовується штрихування, часто стирається намальоване, отже, у випробовуваних високий рівень тривожності; відносини конфліктні і тривожні, емоційно неоднозначно пофарбовані, в позначенні того члена сім'ї, з яким у нього не склалися ефективні зв'язки можна спостерігати також стирання і перемальовування на 4 малюнках.

На 1 малюнку неадекватна величина фігури сестрички: намалював молодшу сестру більшу ніж він сам і батьки, що може свідчити про виняткову увагу, яку батьки надають молодшій сестрі, про її особливе місце в ієрархії сімейних відносин.

Наочно з результатами можна ознайомитися на рис. 2.2.

Рисунок 2.2 Рівень тривожності. Методика «Кінетичний малюнок сім'ї»

Згідно діаграми, серед дітей старшого дошкільного віку переважає середній рівень тривожності, він виявлений у більшій частині дітей в групі (9 з 15).

Таким чином, аналіз результатів, отриманих в ході експерименту, на констатуючому етапі, показав, що діти мають такі особливості:

Діти відрізняються психічною неврівноваженістю, постійною тривожністю, сумнівами і невпевненістю в собі. Вони активні і працездатні, але в емоційних проявах схильні до зниженого фону настрою. Для них характерний постійний внутрішньоособистісний конфлікт, який тягне за собою стан напруги і збудження.

Низький рівень сімейного благополуччя є одним з основних чинників появи високого рівня тривожності.

З метою вивчити особливості і визначити рівень тривожності у дітей старшого дошкільного віку були використані наступні методики:

1. Проективний тест тривожності Р.Теммла, М.Доркі, В.Амен.
2. Проективна методика «Кактус».
3. Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї».

Результати дослідження показали, що діти мають підвищений рівень тривожності.

РОЗДІЛ 3

КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВА РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ ІЗ ПІДВИЩЕНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ

3.1. Змістовно-організаційні засади тренінгової програми

При застосуванні методів арт-терапії в роботі з дітьми важливо дотримуватися принципу індивідуального підходу. Це зв'язано з тим що кожна окремо взята дитина має свої індивідуальні проблеми, на які необхідно звертати увагу в процесі роботи.

Застосування методів арт-терапії в психологічній корекції стану дітей полягає в розвитку і розкритті особистості дитини за допомогою художньої діяльності і поєднує в собі педагогічні, психологічні та медичні знання.

Так як методи арт-терапії роблять позитивний вплив на формування внутрішнього особистого світу дитини, в процесі використання подібних методів розвиток відбувається в діяльності, що є основним в арт-терапевтичному впливі.

Коректно організований процес роботи із застосуванням методів арт-терапії передбачає розкриття творчого потенціалу дітей, розвиток оригінальності їх мислення, поліпшення уваги до дрібниць і пам'яті дітей, а також формування активної життєвої позиції та підвищення самооцінки, набуття яких здійснюється за рахунок розвитку комунікативних здібностей.

Для арт-терапії не обов'язково володіти художніми навичками або талантом до образотворчого мистецтва, і це, безсумнівно, плюс при роботі з дітьми дошкільного. Будь-яка дитина може брати участь у цій діяльності. Малюнки і вироби є відображенням думок і настрою дітей, і допомагають виявляти психологічні відхилення в розвитку, неврози, які можуть перерости в астенію, стрес, скритність, сором'язливість тощо.

На заняттях з дітьми необхідно дозволяти їм максимально проявляти фантазію. Таким чином, вони будуть відчувати себе впевненіше в собі.

Важлива перевага застосування арт-терапії при корекції стану тривожності при роботі з дошкільнятами полягає в тому, що її застосування може здійснюватися і при відвідуванні навчальних центрів, і на дому.

Спільна діяльність дорослих і дітей допомагає зблизитися один з одним, вникнути в проблеми і знайти способи для їх вирішення.

Коли батьки беруть участь в домашніх постановках, тематичних іграх, діти не тільки розважаються, але і отримують позитивний психотерапевтичний вплив.

Для більш детального застосування методів арт-терапії в корекції тривожності дошкільників був підібраний комплекс вправ. Розглянемо їх більш детально.

Імаготерапія

Вправа 1 «Ведмедик»

Дана вправа проводиться при кожній зустрічі.

Таблиця 3.1

Фрази для вправи «Ведмедик»

Ось прокинувся Мішання	лежать на підлозі
Потягнувся він спросоння	потягуються з силою
Й не шевелиться пока	- Завмирають
Відлежав ведмідь бока.	лежать, нерухомо
«Треба мені встати дітки	піднімаються на ноги
І весну почать з зарядки.	
Раз -	нахил голови до лівого плеча
два	Раз нахил голови до правого плеча
Два!	
Ось проснулась голова!»	

Продовження таблиці 3.1

Напрягає сильно лапи -	напруга рук
«Буду сильним я як тато!»	розслаблення, поштовхи кистей рук
Знову лапи напрягає	напруга рук
Ну а потім розслабляє	поштовхи кистей рук
Треба м'язи напружати	напруга рук
Щоби нам їх тренувати	

Вправа 2 «Незвичайний світлофор»

Ведучий показує картку будь-якою з квітів, учасники виконують дії відповідно до інструкції. Червоне коло - «Кричака» (можна бігати і кричати), зелений круг - «шепталка» (тихо ходити і шепотіти «Говоримо пошепки»), жовтий коло - «мовчалка» (завмерти і мовчати).

Вправа 3 «Ласкава крейда»

Учасники розбиваються на пари, а потім по черзі малюють на спині один одному різні предмети. Той, кому малюють повинен вгадати, що намальовано. Аналізуємо почуття і відчуття.

Вправа 4 «Сміливі хлопці»

Діти вибирають ведучого - він страшний дракон. Дитина стає на стілець і каже грізним голосом: «Бійтеся, мене бійтеся!» Діти відповідають: «Не боїмося ми тебе!» Так повторюється 2-3 рази. Від слів дітей дракон поступово зменшується (дитина зістрибує зі стільця), перетворюється в маленького горобчика. Починає чіркати, літати по кімнаті.

Вправа 5 «Компліменти»

Стоячи в колі, усі беруться за руки. Дивлячись в очі сусіда, дитина каже: «Мені подобається в тобі». Приймаючий киває головою і відповідає: «Спасибі, мені дуже приємно!»

Вправа триває по колу. Далі обговорюємо почуття, які зазнали діти при виконанні даного завдання.

Ізотерапія

Вправа 1 «Малювання долоньками»

У даній вправі діти реалізують творчу діяльність за рахунок малювання пальчиковими фарбами. Дітям пропонується аркуш паперу, пальчикові фарби різних кольорів, кисті, серветки, стакан з водою. Для реалізації вправи необхідно провести дітям інструктаж. Спочатку потрібно розфарбувати весь аркуш синьою (червоною, жовтою, зеленою або будь-якою іншою) фарбою. Після того, як вона висохла дитина наносить фарбу на долоньку. Колір вибирає і називає вихователь. Дане завдання передбачає велику варіативність виконання. Саме тому малювати можна рибок, метеликів, птахів тощо.

Після того, як малюнок буде закінчено, дитині необхідно розповісти, що ж у неї вийшло, описати деталі і кольори малюнка.

Вправа 2 «Політ фантазії»

Дана вправа дуже незвична і принципово відрізняється від стандартних ідеалів зображення. Суть її полягає в тому, що дітям пропонують намалювати малюнки гуашшю або акварельними фарбами. При цьому можна застосовувати будь-які з доступних методів. Можна малювати пензликами, пальцями, можна малювати лінії, точки, розмазувати фарбу по листу долонями, пальцями. Повинен вийти малюнок, який ніяк не відповідає загальноприйнятим ідеалам. Саме тому зображення не може бути «поганим» або «хорошим», «вдалим» або «еевдалим».

Незаперечною перевагою буде той факт, якщо діти будуть коментувати свої дії в процесі роботи.

Однією з варіацій виконання даної вправи є малювання під музику, яка може бути як динамічною, так і спокійною.

Виконання даної вправи повинне бути розділене на три етапи:

- малювання без музики;
- малювання під спокійну музику;
- малювання під динамічну музику.

Після проведення всіх трьох етапів, результати необхідно порівняти.

Вправа 3 «На піщаному березі»

Для виконання даної вправи дітям знадобиться допомога вихователя. Всі необхідні реквізити готуються заздалегідь: малюнок формату А4, клей, пісок.

Така вправа можна проводити як індивідуально, так і в невеликих групах. Кожному з дітей пропонується аркуш паперу з зображенням на ньому малюнком з великими елементами.

Педагог пояснює дітям суть роботи і допомагає почати роботу. На малюнок на певні деталі наноситься клей густим шаром. Після цього дитина бере пісок і насипає на місця, що намазали клеєм.

Коли пісок засохне, зверху можна нанести ще клей і присипати малюнок блискітками.

Після того, як все буде готово, діти можуть розповісти, що саме у них вийшло, а також обговорити, що вийшло у їхніх товаришів.

Елемент колективної роботи буде незаперечною перевагою, так як зв'язкова мова найкращим чином коригується при діалогічному спілкуванні. Більш того, відпрацювання зв'язного мовлення відбувається на етапі спілкування з педагогом, коли діти просять дати будь-якої з матеріалів, задають питання тощо.

Вправа 4 «Автопортрет»

Назва даної вправи говорить сама за себе. Від дитини потрібно намалювати свій власний портрет. Необхідно пояснити дитині, що малювати свій портрет потрібно якомога більше правдоподібно.

Необхідно позначити всі деталі, відмінні риси і постаратися висловити на малюнку риси характеру.

Якщо дитина захоче зобразити на малюнку ще інших членів сім'ї, їй не потрібно забороняти робити це.

Коли робота буде готова, педагог просить кожного з дітей розповісти про те, що вийшло.

Така робота дозволяє не лише розвинути навички зв'язного мовлення, а й сприяє психологічному розвитку дітей, вчить їх аналізувати свої риси і особливості характеру.

Вправа 5 «Малюємо кола»

Дітей просять намалювати кружок бажаного розміру і вподобаного кольору. Після цього необхідно намалювати ще один-два кола будь-якого розміру і кольору. Далі дітям дається інструкція заповнити простір кіл сюжетними малюнками, значками, символами. Після виконання необхідно пояснити свій вибір.

Вправа 6 «Маски»

Кожній дитині дається заготовка «маска» і за допомогою різноманітних образотворчих засобів необхідно «оживити» її, розфарбувати (див. Додаток Г)

Вправа 7 «Карлючки Віннікотта»

На початку вправи педагог просить дитину намалювати на аркуші паперу довільні хаотичні каракулі кольоровими олівцями або фломастерами. Після цього дитина спільно з педагогом намагається знайти в одержаних каракулях конкретні малюнки, фігурки, значки тощо, а потім виділити їх кольором і розфарбувати.

Вправа 8 «Танцюючі руки»

Педагог пропонує дітям уявити, що вони потрапили у казку про Снігову Королеву. Він зачитує уривок, що описує політ сніжинок і просить дітей намалювати кінчиками пальців то, як падають сніжинки.

Малювати потрібно одночасно обома руками на аркуші тонованого паперу. Після виконання завдання педагог просить дітей пояснити, на що схожі їхні малюнки.

Музикотерапія

Вправа 1 «Радісний танець»

Для виконання цієї вправи один з дітей встає навпроти всієї групи і під радісну, ритмічну музику танцює, намагаючись передати в своєму танці

радість і щастя. Група навпроти теж танцює в точності намагаючись повторювати його рухи.

Вправа 2 «Я страшилок не боюся»

Дітям включають динамічну музику, під яку вони, взявшись за руки, йдуть по колу і промовляють хором «Я страшилок не боюся, в кого хочеш - перетворюся». Ведучий називає будь-якого страшного персонажа, дітям потрібно швидко перетворитися в нього і завмерти. Ведучий вибирає самого «страшного» і він стає ведучим і продовжує гру.

Вправа 3 «Абракадабра»

Дітям пропонується на вибір цілий ряд музичних інструментів.

Кожен з них вибирає один з вподобаних. Потім діти збираються всі разом і по команді педагога починають одночасно грати на них. Після того, як «виконання» буде завершено, кожен з учасників ділиться своїми враженнями про проглянутий концерт.

Вправа 4 «Шарф з чарівними історіями»

Для проведення вправи музичний керівник включає музику, рухає над дитиною великий яскравий шарф, одночасно розповідаючи фантазійну історію. При цьому музичний керівник пропонує дитині довільно рухатися, коли шарф «злітає» вгору або коливатися з боку в бік, і зупинятися, коли шарф опускається. Під час вправи педагогу необхідно синхронізувати рухливі і спокійні епізоди в рухах шарфа, в музиці і в історії.

Правильно підібрана за інтенсивністю звучання і ритмом музика допоможе дитині впорядкувати рухи, посилюючи враження від рухів шарфа і слів музичного керівника.

Вправа 5 «Рейки-рейки»

У даній вправі передбачається реалізація тактильного контакту між дітьми. Педагог читає вірш, а діти повторюють слова і одночасно, розбившись на пари, по черзі виконують вправу. Текст вправи наведено нижче:

Рейки, рейки, шпали, шпали...

Їхав поїзд із Полтави.

Ось віконце відчинилось —

Горошинки покотились.

Йшли курчата, ціпу-ціпу,

Дзьобали собі на втіху.

А за ними гусенята

Теж пощипують завзято.

Далі йшла сім'я слонів,

Тупали, аж гай шумів.

От директор-молодець

Стіл поставив і стілець

Та друкує на машинці

Лист малесенькій дитинці:

«Люба доню! Рідна пташко!

Висилаю жовту чашку,

В неї сонячні бочки

І на денці — крапочки».

Вправа 6 «Я хороший, ти хороший!»

Дана вправа також передбачає тактильний контакт між дітьми. Діти виконують його в парах, вставши один навпроти одного. Педагог читає слова вірша, діти повторюють за ним.

Я- хороший, ти - хороший

Я, я, я найрозумніший.

Я, я, я найдобріший.

Я, я, я просто чудо.

Я люблю всіх вас! (Весь цей час дитина вказує на себе, а на останній фразі розкидає руки в різні боки)

Ти, ти, ти найрозумніший.

Ти, ти, ти самий добрий.

Ти, ти, ти просто чудо.

Я люблю вас всіх! (Весь цей час дитина вказує на товариша, а на останній фразі розкидає руки в різні боки)

Вправа 7 «Політ Шмеля»

Для даної вправи дітям вмикають композицію Римського Корсакова «Політ джмеля» і дають інструкцію: «Бджілка сідає то на одну квітку, то на іншу, залежно від того, як змінюється музика. Але ось бджілка наліталася, втомилася і заснула на красивій квітці. Настала ніч».

Потім педагог змінює музику, включає композицію Брамса «Колискова».

На дитину накидається щільна темна хустка. «Настав ранок, зійшло сонечко, бджілка прокинулася і знову полетіла з квітки на квітку». педагог знімає хустку, а діти повинні імітувати політ бджоли, махати крильцями, сідати на квіти і т.д.

Арт-терапія в профілактичній та корекційній роботі з тривожністю має важливу особливість - саме засобами цього виду терапії можна втілити в слова і форму афективні переживання особистості і придушуються емоційні розлади. можливість творчості створює сприятливі умови для гармонізації та відновлення емоційної рівноваги людини. Різноманітність арт-терапевтичних технік дозволяє вибрати найбільш підходящі для дітей вправи.

Універсальність арт-терапії полягає в її віковій і категоріальній області застосування. Для роботи з тривожними станами особистості техніки такого виду терапії відрізняються можливістю виявляти, проживати і нівелювати дані стану.

Наведені приклади вправ відзначаються як одні з найбільш ефективних і поширених.

3.2. Експериментальне визначення ефективності формувального впливу

Після проведення тренінгової програми ми провели повторне дослідження. Розглянемо результати дослідження рівня тривожності дітей старшого дошкільного віку на контрольному етапі експерименту.

1. Тест рівня тривожності (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен).

Після обробки та інтерпретації отриманих даних тесту рівня тривожності (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен), ми отримали наступні результати, які представлені нижче в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Рівень тривожності (Р.Теммл, М.Доркі, В.Амен)

Рівень тривожності	Хлопчики	Дівчатка
Високий	1 (7%)	0 (0%)
Середній	2 (13%)	6 (40%)
Низький	3 (20 %)	3 (20%)

Згідно з отриманими результатами ми побачили позитивні зрушення. Було виявлено, що 20% дошкільнят мають низький рівень тривожності серед хлопчиків і 20% серед дівчаток. Також серед дівчаток не виявлено високого рівня тривожності.

Наочно з результатами можна ознайомитися на рис. 3.1.

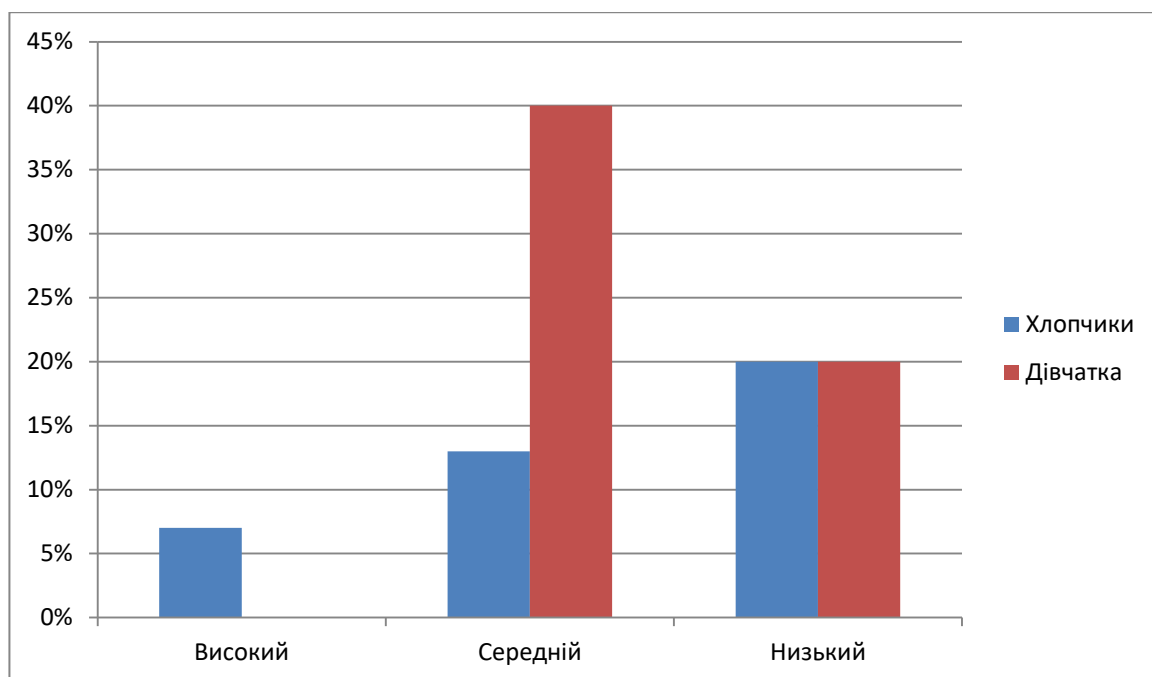

Рисунок 3.1. Рівень тривожності за методикою Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен

2. Проективна методика «Кактус».

Результати на контрольному етапі відображені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Виявлення ознак підвищеної тривожності на контрольному етапі за Методикою «Кактус».

Критерій	Дівчата	Хлопчики
Тривожність	1 (6 %)	3 (20 %)
Прагнення до захисту	8 (54 %)	3 (20 %)

Згідно з даними таблиці, лише у 4 з 15 дітей виявлено ознаки тривожності: сильний натиск олівця, штрихування і ін.

Зменшилася кількість дітей, у яких кактус був намальований дуже маленьким, але в центрі листа, додаткові зображення були відсутні. Також збільшилася кількість дітей, у яких був намальований кактус у квітковому горщику.

Таким чином, за результатами контрольного етапу графічної методики «Кактус» в середньому для даної вибірки характерні середні показники відкритості та оптимізму та показники стану емоційної сфери:

- підвищений рівень агресії показали - 3 дітей,
- тривожності - 4 дітей,
- прагнення до захисту - 11 дітей.

3. Симптомокомплекси «кінетичного малюнка сім'ї».

Провівши рисунковий тест «Моя сім'я» ми отримали наступні результати, які представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

«Кінетичний малюнок сім'ї»

1 (10%) 4 (40%) 4 (40%) 1 (10%)

Критерій	Високий	Середній	Низький
Сприятлива сімейна ситуація	9 (60%)	5 (34%)	1(6%)
Тривожність	1 (6%)	9 (60%)	5 (34%)
Конфліктність в сім'ї	4 (27%)	9 (60%)	2 (13%)
Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	4 (27%)	9 (60%)	2 (13%)
Ворожість в сімейній ситуації	3 (20%)	4 (27%)	8 (53%)

Наочно з результатами можна ознайомитися на рис. 3.2.

Рисунок 3.2 Рівень тривожності на контрольному етапі експерименту.

Методика «Кінетичний малюнок сім'ї»

\

Згідно діаграми, серед дітей старшого дошкільного віку переважає середній рівень тривожності, він виявлений у більшій частині дітей в групі (9 з 15). Але разом з тим зменшився високий рівень тривожності.

Таким чином, аналіз результатів, отриманих в ході експерименту, на контрольному етапі, показав, що розроблена програма є дієвою.

Використання методів АРТ-терапії в корекційно-розвитковій роботі з дошкільниками із підвищеною тривожністю дає позитивні результати.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження зроблено наступні висновки:

1. Визначили розробленість проблеми корекції дитячої тривожності, в працях вітчизняних і зарубіжних авторів. Багато фахівців в області психології і педагогіки займалися проблемою тривожності. Тривожність - це індивідуальна психологічна особливість, що виявляється в схильності людини часто переживати сильну тривогу по будь-якому приводу. У психології, як правило, тривожність визначається як короткочасний емоційний стан, психологічний і емоційний дискомфорт, викликаний очікуванням неприємних переживань або небезпеки.

Невпевненість в поведінці дитини породжує тривожність і нерішучість, які, в свою чергу, формують відповідний характер і манеру поведінки дошкільника. Згодом це може привести до відповідних проблем, пов'язаних зі стосунками і самооцінкою в шкільному віці.

2. Провели дослідження, спрямоване на виявлення можливостей і особливостей використання арттерапії в корекції дитячої тривожності. Були вивчені особливості психічного розвитку дітей дошкільного віку, особливості прояву у них тривожності і можливості арттерапії в корекції тривожності у дошкільників.

3. Визначили основні напрямки корекційно-розвиткової роботи по корекції дитячої тривожності засобами арттерапії. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, необхідно відзначити, що в процесі роботи над питанням застосування методів арт-терапії в роботі над корекцією тривожних станів було проаналізовано велику кількість теоретичних джерел і проведено експериментальне дослідження, що дозволяє визначити фактичний рівень тривожності респондентів. На самому початку дослідження було поставлено ряд завдань, які були успішно реалізовані. Нам вдалося визначити і позначити підходи до використання технік арт-терапії в

роботі дошкільниками в психолого-педагогічній літературі. Методи і прийоми арт-терапії, які займають центральне місце в даній роботі, є сучасними і активно застосовується в практиці методики роботи з дітьми. Вище зазначені технології включають цілий спектр напрямків діяльності, однак, найбільш поширеними з них є ізотерапія і музикотерапія. В практичній частині цього дослідження для розробки були взяті імаготерапія, ізотерапія і музикотерапія. Експериментальне дослідження проводилося на базі Павлоградського НВК №2. Вибірка дослідження представлена 15 вихованцями старшого дошкільного віку. Воно проходило в кілька етапів. Спочатку були підібрані методики, що дозволяють визначити рівень тривожності піддослідних. Під час проведення констатуючого експерименту було визначено рівень стану тривожності дошкільників. Результати дослідження показали, що в групі респондентів не було жодної дитини з дуже високим рівнем тривожності. Найбільшою мірою у дошкільників виражена тривожність, пов'язана з проблемами в спілкуванні з однолітками, з проблемами і страхами у відносинах з вихователями. Найменше дошкільники відчують тривожність у процесі фрустрації в досягненні успіху.

4. Експериментально перевірили ефективність програми по корекції дитячої тривожності засобами арттерапії. Контрольний етап експерименту показав, що рівень тривожності знизився. Тобто дана програма є ефективною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арттерапия новые горизонты. / Под редакцией А. И. Копытина. Москва: «Когито-Центр».2006. 336 с.
2. Бабай Е.С. Песочная терапия как метод предупреждения психоэмоциональной сферы детей дошкольного возраста. Новая наука: психолого-педагогический подход 2017, № 3. С. 6-8.
3. Бех І. Виховання особистості: у 2-х кн. Кн.1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 280 с.
4. Большебратская Э.Э. Песочная терапия. Петропавловск, 2010. 74 с.
5. Бросова Т.В. Песочная терапия один из методов арт-терапии. Проблемы современной науки и образования. 2015. № 3 (33). С. 89-92.
6. Грабенко Т.М. Чудеса на песке: практикум по песочной терапии. / Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева, Т.М. Грабенко. СПб.: Речь, 2010. 69 с.
7. Деюшина Н.Ю. Песочная терапия в развитии дошкольников. Современные тенденции развития науки и технологий. 2016. № 11-13. С. 31-34.
8. Енциклопедія освіти Акад. пед. наук України; голов. /ред. В.Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
9. Захаров А.И. Устранение страхов посредством игры.. СПб: Питер. 2004. 235 с.
10. Ільченко І.С. Арт-терапія: навчальний посібник. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 150 с.
11. Калашникова М. А. Песочная терапия на световом столе как метод коррекции детской тревожности (из опыта работы). *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2016. Т. 46 С. 155–157.

12. Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. СПб.: Речь, 2007. 336 с.
13. Колпакчи О.С. Арт-терапія: курс лекцій: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2018. 288 с.
14. Колягина В.Г. Психология страхов дошкольников: монография. Москва: Прометей. 2016. 48 с.
15. Кононко О. Соціально-особистісний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навчальний посібник. Київ: Освіта, 1998. 255 с.
16. Копытин А.И. Техники аналитической арт-терапии: исцеляющие путешествия. СанктПетербург : Речь, 2007. 144 с.
17. Ладивір С. Поле ціннісних орієнтацій старших дошкільників. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2015. № 8. С. 11–15.
18. Макшанцева, Л. В. Тревожность и возможности ее снижения у детей, начинающих посещать детский сад. Психологическая наука и образование. 1998. № 2, с. 39-47
19. Піроженко Т.О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку : науково-методичний посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 140 с.
20. Поніманська Т. Виховання людяності: технологічний аспект. Дошкільне виховання. 2008. № 4. С. 3-5.
21. Попов Т. Терапия песочными фигурами эффективный и многообещающий метод арт-терапии. *Вестник по психологии и педагогике Южной Сибири*. 2013. № 3. С. 108-117.
22. Силко Р.М. Мульт-терапія як технологія виховання дітей. Активна мульт-терапія. Серія: Педагогічні науки. 2014. № 120. С. 188-190.
23. Сорока О.В. Арт-терапія: теорія і практика: навчально-методичний посібник. Тернопіль : Астон, 2014. 195 с.
24. Фасолько Т.С. Розвивальні можливості особистісно-орієнтованих технологій та їх використання в роботі з дітьми дошкільного віку. Методика початкового навчання і дошкільного виховання. 2011. Вип. 8. С. 400-404.

25. Федій О.А. Естетотерапія : навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2012. 304 с.
26. Лютова Е.К. Шпаргалка для взрослых: Психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. /Е. К. Лютова, Моница Г. Б. Москва: Генезис, 2000. 192 с.
27. Манжук А.Я. Песочная терапия как инновационный метод психологии. / под ред. А.Я. Манжук, Г.И. Щадов. *Молодежный вестник ИРГТУ*. 2016. № 4. С. 24-28.
28. Освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку. / Под ред Н.В. Гавриш, Т.В.Панасюк, Т.О.Піроженко, О.С.Рогозянський, О.Ю. Хартман, А.С. Шевчук; за заг. наук. ред. Т.О. Піроженко. Київ: Українська академія дитинства, 2017. 80 с.
29. Пісочна терапія для дітей дошкільного віку URL: <http://udnz15.org/statti/pisochna-terapiyadlya-ditej-doshkilnogo-viku.html>.
(дата звернення: 25.10.2020)
30. Арт-терапевтичні техніки у роботі практичного психолога: рекомендації щодо використання арт-терапевтичних технік у роботі практичного психолога закладів освіти. URL: https://static.klasnaocinka.com.ua/.../art_terapiya_u_roboti_psiholo. (дата звернення: 25.10.2020)
31. Використання арт-терапевтичних технологій у роботі практичного психолога. URL: <https://vseosvita.ua/library/vikoristanna-artterapevticnih-tehnologij-u-roboti-practicnogopsihologa-117875.html>. (дата звернення: 30.10.2020)
32. Лялькотерапія. URL: <https://studfile.net/preview/5601417/page:7/>.

Тест тривожності Р. Теммла, М. Дорки, В. Амена

Психодіагностичний матеріал включає в себе серію картинок, що складаються з 14 малюнків, що мають розмір 8,5 x 11 см. Кожна картинка представляє для дошкільника деяку типову життєву ситуацію.

Кожна запропонована картинка представлена у варіанті – для хлопчиків, і у варіанті - для дівчаток. Дана двозначність картинок несе проектне навантаження експерименту, оскільки враховується зміст, який дитина надає саме цій картинці, вказує в подібній життєвої ситуації на емоційний стан типовий для неї.

Кількісний аналіз

На підставі даних протоколу обчислюється індекс тривожності дитини (ІТ), який дорівнює процентному відношенню числа емоційно негативних виборів (сумне обличчя) до загального числа малюнків (14):

$$IT = \frac{\text{Число емоційних негативних виборів}}{14} \times 100\%$$

Залежно від рівня індексу тривожності діти підрозділяються на 3 групи:

- а) високий рівень тривожності (ІТ вище 50%);
- б) середній рівень тривожності (ІТ від 20 до 50%);
- в) низький рівень тривожності (ІТ від 0 до 20%).

Якісний аналіз

Кожна відповідь дитини аналізується окремо. Робляться висновки щодо можливого характеру емоційного досвіду дитини в даній (і подібній їй) ситуації. Особливо високе проєктивне значення мають рис. 4 («Одягання»), 6 («Вкладання спати на самоті»), 14 («Їжа на самоті»). Діти, що роблять в цих ситуаціях негативний емоційний вибір, найімовірніше, будуть володіти найвищим ІТ; діти, що роблять негативні емоційні вибори в ситуаціях, зображених на рис. 2 («Дитина і мати з немовлям»), 7 («Умивання»), 9 (

«Ігнорування») і 11 («Збирання іграшок»), з більшою ймовірністю будуть володіти високим або середнім ІТ.

Як правило, найбільший рівень тривожності проявляється в ситуаціях, що моделюють відносини дитина-дитина («Гра з молодшими дітьми »,« Об'єкт агресії »,« Гра зі старшими дітьми »,« Агресивний напад »,« Ізоляція»). Значно нижчий рівень тривожності в малюнках, що моделюють відносини дитина - дорослий («Дитина і мати з немовлям »,« Догана »,« Ігнорування »,« Дитина з батьками »), і в ситуаціях, що моделюють повсякденні дії («Одягання», «Вкладання спати на самоті», «Умивання», «Збирання іграшок», «Їжа на самоті»).

Обчислюється індекс тривожності дитини (ІТ) на підставі даних протоколу, який дорівнює процентному відношенню числа емоційно негативних виборів (сумне обличчя) до загального числа малюнків

- високий рівень тривожності при ІТ вище 50%;
- середній рівень тривожності при ІТ від 20 до 50%;
- низький рівень тривожності при ІТ від 0 до 20%.

Інструкція.

1. Гра з молодшими дітьми. «Як ти думаєш, яке обличчя у дитини: веселе або сумне? Він (вона) грає з малюками »

2. Дитина і мати з немовлям. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) гуляє зі своєю мамою і малюком »

3. Об'єкт агресії. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? »

4. Одягання. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини сумне чи веселе? Він (вона) одягається »

5. Гра зі старшими дітьми. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) грає зі старшими дітьми »

6. Вкладання спати на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) йде спати »

7. Умивання. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) у ванній »

8. Догана. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе?»

9. Ігнорування. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? »

10. Агресивний напад «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе? »

11. Збирання іграшок. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) прибирає іграшки »

12. Ізоляція. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе? »

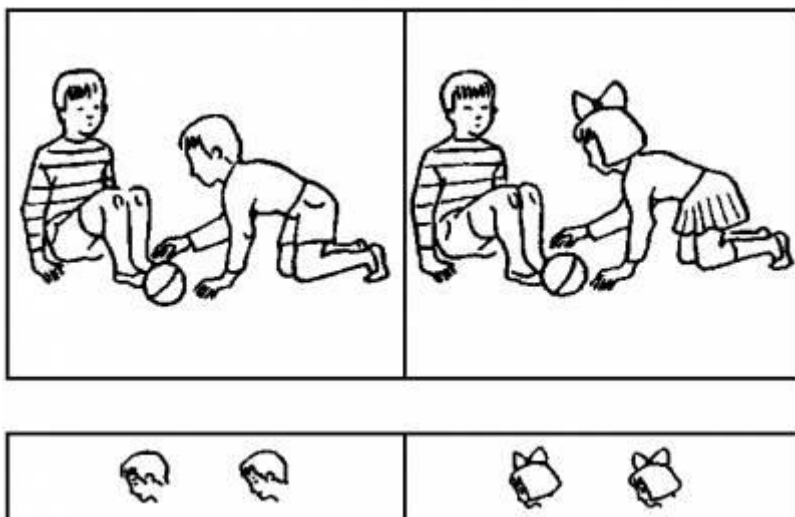
13. Дитина з батьками. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) зі своїми мамою і татом »

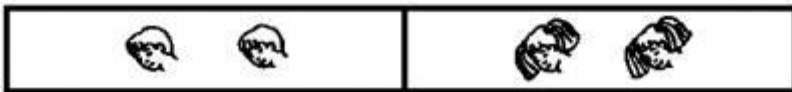
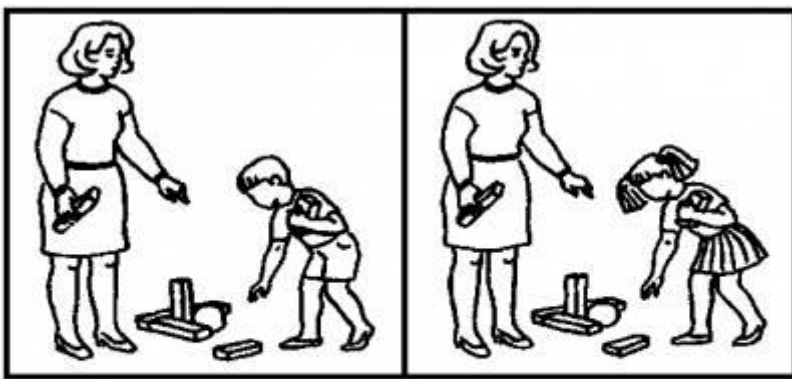
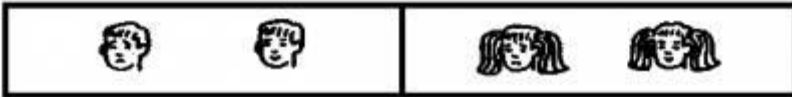
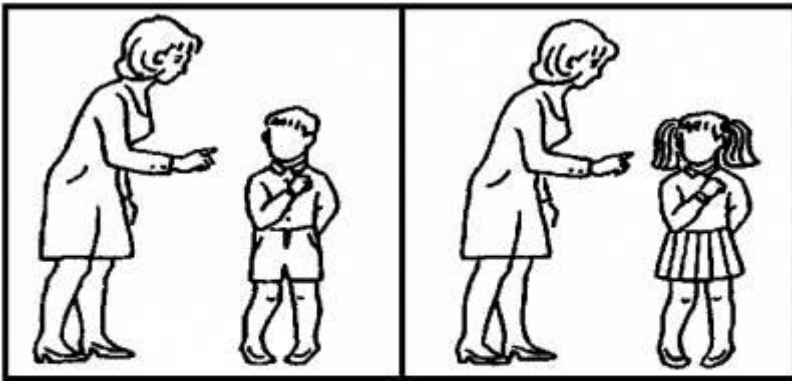
14. Їжа на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) їсть ».

Щоб уникнути персеверативних виборів у дитини в інструкції чергується назва особи. Додаткові питання дитині не задаються.

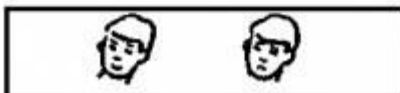
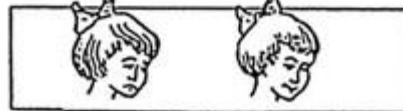
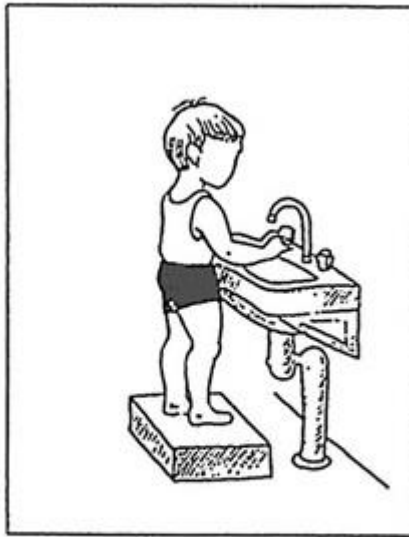
Вибір дитиною відповідної особи і словесні висловлювання дитини можна зафіксувати в спеціальному протоколі (бланки повинні бути підготовлені заздалегідь).

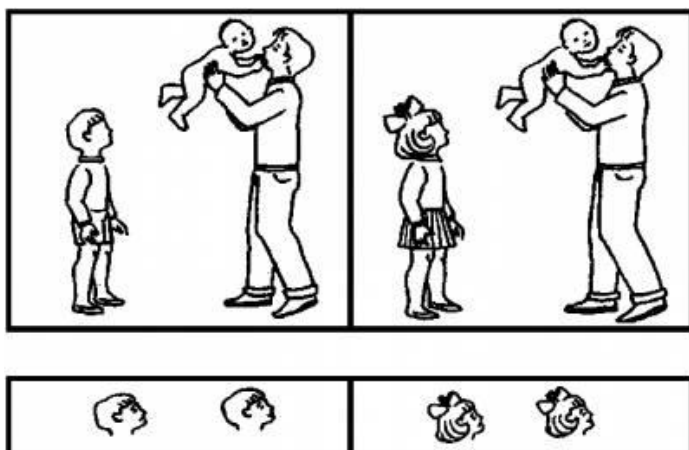
Стимульний матеріал

7

Протокол №1. Марічка С.

Малюнок	Висловлювання	Вибір	
		Веселе обличчя	Сумне обличчя
1. Гра з молодшими дітьми	Йому набридло грати		+
2. Дитина і мати з немовлям	Гуляє з мамою, люблю гуляти з мамою	+	
3. Об'єкт агресії Хочеться вдарити його стільцем.	У нього сумне обличчя		+
4. Одягання	Треба одягатися		+
5. Гра зі старшими дітьми	Тому що у нього діти	+	
6. Вкладання спати на самоті	Я люблю засинати з мамою		+
7. Умивання	Тому що він вмивається	+	
8. Догана	Мама лається		+
9. Ігнорування	Мене не люблять		+
10. Агресивність	Тому що хтось		+

	відбирає іграшку		
11.Збирання іграшок	Мама змушує його, а він не хоче		+
12. Ізоляція	Вони не хочуть грати з ним		+
13.Дитина з батьками	Мама і тато гуляють з ним	+	
14. Їжа на самоті	Їсть і я люблю їсти	+	

Методика «Кактус»

Мета: дослідження емоційно-особистісної сфери.

Питання, відповіді які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Цей кактус домашній або дикий?
2. Цей кактус сильно колеться? Його можна помацати?
3. Кактусу подобатися, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один або з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо росте з сусідом, то, яке це рослина?
5. Коли кактус підросте, то, як він зміниться (голки, об'єм, відростки)?

Додаток В**Тест «Кінетичний малюнок сім'ї»**

Інструкція: "Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен займався якоюсь справою".

На все запитання слід відповідати без будь-яких вказівок, наприклад: "Можеш малювати, як хочеш".

Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати його міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання. Після того, як малюнок закінчено, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

- 1) хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї,
- 2) де працюють або навчаються члени сім'ї;
- 3) як в сім'ї розподіляються домашні обов'язки,
- 4) які взаємовідносини дитини з іншими членами сім'ї.

В системі кількісної оцінки КМС враховуються формальні і змістовні аспекти малюнка. Формальними особливостями малюнка вважається якість лінії при малюванні, положення об'єктів малюнка на папері, стирання малюнка або його окремих частин, затушовування окремих частин малюнка. Змістовними характеристиками малюнка є зображувана діяльність членів сім'ї, представлених на малюнку, їх взаємодія і розташування, а також ставлення речей і людей на малюнку.

При інтерпретації КМС основну увагу звертається на наступні аспекти:

- 1) аналіз структури малюнка сім'ї (порівняння складу реальної і намальованої сім'ї, розташування і взаємодія членів сім'ї на малюнку);
- 2) аналіз особливостей малюнка окремих членів сім'ї (розбіжності в стилі малювання, кількість деталей, схема тіл окремих членів сім'ї); аналіз процесу малювання (послідовність малюнка, коментар, паузи, емоційні реакції під час малювання).

Розглянемо на прикладах кожен аспект схеми інтерпретації.

1. Дитина не завжди малює всіх членів сім'ї. Зазвичай вона не малює тих, з якими перебуває в конфліктних відносинах.

Розташування членів сім'ї на малюнку часто показує їх взаємини. Так, наприклад, важливим показником психологічної близькості є відстань між окремими членами сім'ї. іноді між окремими членами сім'ї малюються різні об'єкти, які служать як би перегородкою між ними. Так, досить часто можна побачити малюнок, в якому батько сидить, сховавшись за газетою, або близько телевізора, що відокремлює його від решти родини. Мати частіше малюється біля плити, як би поглинає всю її увагу. Загальна діяльність членів сім'ї зазвичай свідчить про хороші, благополучні сімейні відносини. Часто загальна діяльність з'єднує кілька членів сім'ї.

Це може свідчити про наявність внутрішніх угруповань в сім'ї.

Малюючи свою сім'ю, деякі діти зображують всі фігури дуже маленькими і розташовують їх на нижній частині листа. Це вже може свідчити про депресивність дитини, про її почуття неповноцінності в сімейній ситуації. На деяких малюнках переважають не люди, а речі, найчастіше меблі. Це також відображає емоційну заклопотаність дитини з приводу своєї сімейної ситуації, що вона турбує її, і вона як би відкладає малювання членів сім'ї, а малює речі, які не мають настільки сильної емоційної значущості.

2. Вважається, що дитина найбільш деталізує, найдовше малює і прикрашає фігуру її самого улюбленого члена сім'ї. І навпаки, якщо вона негативно ставиться до будь-кого, то малює цього людину неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла. Коли відносини дитини конфліктні і тривожні, емоційно неоднозначно пофарбовані, вона часто використовує штрихування в зображенні того члена сім'ї, з яким у неї не склалися ефективні зв'язки. В аналогічних випадках можна спостерігати і перемальовування. У малюнках можна спостерігати кілька стилів малювання.

Аналіз процесу малювання дає багату інформацію не тільки про сімейні відносини дитини, а й взагалі про стиль її роботи. Коли діти, особливо середнього шкільного віку і старше, відговорюються тим, що вони не вміють малювати, це цілком нормально і зрозуміло. Заспокойте їх, скажіть, що тут не стільки важливо красиво намалювати, скільки придумати діяльність для членів сім'ї. Але буває так, що численні відмовки, а також манера прикривати рукою намальоване можуть свідчити про невіру дитини в свої сили, про її потребу в підтримці з боку дорослого.

Найчастіше свій малюнок діти починають із зображення того члена сім'ї, до якого вони дійсно добре ставляться. Іноді спостерігаються паузи перед тим, як дитина починає малювати одну з фігур.

Це в деяких випадках може свідчити про емоційно неоднозначному або навіть негативному ставленні дитини. У коментарях також може звучати його ставлення до членів сім'ї, але під час виконання тесту психологу не можна було вступати в розмову з дитиною.

Для тесту КМС розроблена система кількісної оцінки. Було виділено п'ять симптомокомплексів:

- 1) сприятлива сімейна ситуація;
- 2) тривожність;
- 3) конфліктність в сім'ї;
- 4) почуття неповноцінності;
- 5) ворожість в сімейній ситуації.

Симптомокомплекси кінетичного малюнка сім'ї

Симптомокомплекс	№	Симптом	Бал
1. Сприятлива сімейна ситуація	1	Загальна діяльність всіх членів сім'ї	0,2
	2	Переважаючі люди на малюнку	0,1
	3	Зображення всіх членів сім'ї	0,2

	4	Відсутність ізольованих членів сім'ї	0,2
	5	Відсутність штрихування	0,1
	6	Хороша якість ліній	0,1
	7	Відсутність показників ворожості	0,2
	8	Адекватний розподіл людей на аркуші	0,1
2. Тривожність	1	Штриховка	0,1,2,3
	2	Лінія основи - підлога	0,1
	3	Лінія над малюнком	0,1
	4	Лінія з сильним натиском	0,1
	5	Стирання	0,1,2
	6	Перебільшена увага до деталей	0,1
	7	Переважання речей	0,1
	8	Подвійні або переривчасті лінії	0,1
	9	Підкреслення окремих деталей	0,1
	10	Інші можливі ознаки	
3. Конфліктність в родині	1	Бар'єри між фігурами	0,2
	2	Стирання окремих фігур	0,1,2
	3	Відсутність основних частин тіла у деяких фігур	0,2
	4	Виділення окремих фігур	0,2
	5	Ізоляція окремих фігур	0,2
	6	Неадекватна величина окремих фігур	0,1
	7	Невідповідності вербального опису і	0,1
	8	малюнка	0,2

	9	Переважання речей	0,1
	10	Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї	0,1
	11	Член сім'ї, що стоїть спиною	0,1
	12	Інші можливі ознаки	
4. Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	1	Автор малюнка непропорційно маленький	0,2
	2	Розташування фігур на нижній частині листа	0,2
	3	Лінія слабка, переривчаста	0,1
	4	Ізоляція автора від інших	0,2
	5	Маленькі фігури	0,1
	6	Нерухома в порівнянні з іншими постаттями автора	0,1
	7	Відсутність учасника	0,2
	8	Автор стоїть спиною	0,1
	9	Інші можливі ознаки	
5. Ворожість в сімейній ситуації	1	Одна постать на іншому аркуші або на іншій стороні аркуша	0,2
	2	Агресивна позиція фігури	0,1
	3	Закреслена постать	0,2
	4	Деформована фігура	0,2
	5	Зворотний профіль	0,1
	6	Руки розкинуті в сторони	0,1
	7	Пальці довгі, підкреслені	0,1
	8	Інші можливі ознаки	